

מתנדבי היישוב העברי בחיל החפ"רים

Auxiliary Military Pioneer Corps (A.M.P.C.)

(חיל העזר לחיל החלוצים)

מחקר ועריכה - יוסף (ספי) שקד

בנו של נחום מנדל, חייל בפלוגה 606 בחיל החפ"רים

7 בינואר 2025

1	1. מבוא
2	2. שינויים בשם החיל הבריטי במהלך המלחמה ומקור הכינוי חיל החפרים
4	3. הרקע לגיוס
5	4. גיוס והקמה של יחידות ופלוגות ארץ ישראליות בחיל החפרים הבריטי
8	5. החיים הדתיים בפלוגות החפרים הארצישראליות
9	6. פעילות יחידות ופלוגות החפרים מעת הקמתן ועד לסיום המערכה בכרתים
	• המערכה בצרפת והקרב על בריטניה, פברואר – אוגוסט 1940 • המערכה במצרים במדבר המערבי, דצמבר 1940 – מאי 1941 • המערכה באריתריאה ובאתיופיה, פברואר – ספטמבר 1941 • המערכה על יוון, אפריל 1941 • לחימה בדרך ועל האי מילוס, 23 באפריל – 1 במאי 1941 • המערכה על כרתים, 20 במאי – 1 ביוני 1941
18	7. פעילות יחידות החפרים העבריות לאחר הקרבות ביוון ובכרתים
	• מצרים, ברצועת החוף של מדבר המערבי, יוני 1941 – ספטמבר 1942 • קפריסין, נמל פמגוסטה, יולי 1941 – יולי 1942 • פירוק פלוגות החפרים 601, 606 ו-609 – המסדר האחרון, 8 באוקטובר 1942 • ארץ ישראל - מחנה ואדי סראר, אוגוסט 1941 – יולי 1943
21	8. פרשת השבי
	• מחנות השבויים ביוון • מחנה השבויים בכרתים • מחנות השבויים באיטליה • היישוב והשבי • קשיים בבירור מספרם הכולל של השבויים • מחנות השבויים בגרמניה והחיים בשבי הנאצים • מחנה העונשין בחלם • הבורחים מהשבי • חילופי שבויים • צעדת המוות • השחרור וגורל השבויים • תרומת פדויי השבי לנטיעות ב"יער החייל" והנצחתם ב"יער פדויי השבי" • פורום משפחות פדויי השבי – לוחמי חיל החפרים
31	9. מספר השבויים והנעדרים מקרב מתנדבי היישוב העברי שהגיעו ליוון (תמצית)
32	10. מספר החללים מקרב מתנדבי היישוב העברי לצבא הבריטי ובכללם החללים מחיל החפרים
33	11. פעילות פלוגות ויחידות החפרים (העבריות והערביות) על ציר הזמן
33	12. לקריאה נוספת
34	13. נספחים
34	נספח א' - מספר החללים והנעדרים מקרב מתנדבי היישוב העברי שהגיעו ליוון (בהרחבה)
	נספח ב' - טבלת פעילותן של יחידות ופלוגות החפרים הארצישראליות (העבריות והערביות)
38	על ציר הזמן

מתנדבי היישוב העברי בחיל התפריים (חיל העזר לחיל החלוץ)

1. מבוא

מקרב כ-30,000 מתנדבי היישוב העברי לצבא הבריטי, התגייסו לחיל התפריים (חיל העזר) במהלך מלחמת העולם השנייה כ-3,200 חיילים. אנשי החיל שובצו לפלוגות, חלקן מעורבות (יהודים וערבים מארץ ישראל) וחלקן יהודיות באופן מלא. הפיקוד על הפלוגות היה בריטי בעיקרו וחיילי הפלוגות עסקו בפעילויות הנדסה ובינוי לאורך צירי לחימה שונים במהלך השנה וחצי הראשונות של המלחמה.

המאמר נכתב במטרה לתת תמונה מקיפה אודות שירותם של מתנדבי היישוב העברי בחיל התפריים במהלך מלחמת העולם השנייה. במסגרת חיפושי אחר מידע היסטורי עיינתי בערך "מתנדבי היישוב בחיל התפריים" בויקיפדיה וזיהיתי שם אי-דיוקים. על כן, בהתבסס על ערך זה כתבתי מאמר הכולל תיקונים והרחבות, המסתמכים בעיקר על מידע מארכיונים צבאיים.

חיל העזר הבריטי (Auxiliary Military Pioneer Corps) ובעברית "חיל העזר לחיל החלוץ" היה חיל עזר לבינוי עבור חיל ההנדסה המלכותי, אשר הוקם במהלך אוקטובר 1939. מרבית חייליו גויסו מרחבי האימפריה הבריטית. יחידות התפריים ביצעו מגוון משימות רחב הכולל חפירת ובניית ביצורים, הקמת תשתיות וביצוע משימות לוגיסטיות שונות. גיוס מתנדבים ארצישראליים (יהודים וערבים) לשירות בחיל זה החל ביום 12/12/1939. בפי הנהגת היישוב והעוסקים בגיוס נקרא החיל בשם הרשמי המקוצר "חיל העזר". מימי ראשית המלחמה, קיבל החיל בפי החיילים את השם "חיל התפריים", אשר הוטמע בהמנון החיל. החיל מוכר יותר ברבים בשם "חיל התפריים" ופחות בשמו הרשמי "חיל העזר".

במהלך דצמבר 1939 החלה הקמתה של פלוגת התפריים הראשונה (401). הפלוגה נשלחה לצרפת ביום 21/2/1940. מרבית חיילי הפלוגה היו יהודים (430) ומיעוטם ערבים (230). בספטמבר 1940 כ-170 חיילים יהודים מפלוגה 401, שצברו ניסיון צבאי בעת הנסיגה מצרפת ביוני 1940, התנדבו ליחידת קומנדו 51 (51 Middle East Commando). בסך הכל הוקמו 14 פלוגות תפריים, 9 יהודיות ו-5 ערביות. מאלה, 6 פלוגות יהודיות ופלוגה ערבית אחת השתתפו בקרבות ביוון (אפריל 1941).

כ-1,500 חיילים מקרב מתנדבי היישוב העברי נפלו בשבי הגרמני ביוון ביום 29/4/1941, בעת כניעת יוון לגרמניה. כ-480 חיילים הגיעו מיוון לאי כרתים. מהם, כ-170 חיילים נפלו בשבי הגרמני בתום הקרב על כרתים ביום 1/6/1941. כ-1,100 מהשבויים היו חיילים שהתגייסו במקור לחיל התפריים. לצידם של חיילי חיל התפריים נפלו בשבי הגרמני ביוון ובכרתים למעלה מ-570 חיילים נוספים מיחידות אחרות של הצבא הבריטי בארץ ישראל. העובדה כי מרבית השבויים היו מקרב חיל התפריים הארצישראלי, הביאה לכך שלאורך השנים זוהתה פרשת השבי ביוון ובכרתים עם חיל התפריים באופן כמעט מוחלט.

עקב מספר הנפגעים הגבוה מקרב חיילי פלוגות התפריים שהשתתפו בלחימה ביוון ובכרתים, חלק מהן פורקו (פלוגות: 602, 603, 604, 605 ו-608 העבריות ופלוגה 607 הערבית). הפירוק הרשמי חל ב-1/7/1941. נותרו בשירות פלוגות התפריים העבריות: 601, 606, 609, 611 ויחידת קומנדו 51 ובהן למעלה מ-1,100 חיילים עבריים. הפלוגות והיחידות שלא פורקו, המשיכו בפעילותן בזירות שונות (רצועת החוף של המדבר המערבי במצרים, לוב, קפריסין, אתיופיה וארץ ישראל). לאחר הקרבות ביוון ובכרתים ועד לספטמבר 1942 גויסו לחיל התפריים עוד למעלה מ-250 חיילים יהודים וכן הוקמו 4 פלוגות תפריים ערביות חדשות (610, 612, 613 ו-614).

באפריל 1942 נאות הצבא הבריטי לבקשת הנהלת היישוב להחזיר את פלוגות התפריים ארצה, לפרקן ולהציב את אנשיהם לחילות אחרים.¹ יישום ההחלטה התממש מספר חודשים מאוחר יותר. במהלך אוגוסט 1942 פורקה פלוגת התפריים העברית 606 ובתחילת אוקטובר 1942 פורקו פלוגות התפריים העבריות 601 ו-609. מסדר הוקרה לציון סיום פעילותן של פלוגות התפריים הללו התקיים ביום 8/10/1942, בארץ ישראל, במחנה סרפנד (צריפין).

הגיוס לחיל התפריים הופסק כמעט לחלוטין בספטמבר 1942, עם פירוקן של מרבית פלוגות התפריים העבריות והעברת חייליהן ליחידות בריטיות אחרות.² נותרה בשירות פלוגת התפריים העברית 611, שפורקה אף היא במהלך שנת 1943. פלוגות התפריים הערביות נותרו בשירות עד לסוף המלחמה בשנת 1945.

חלק מהיחידות אליהן הועברו חיילי פלוגות התפריים שפורקו, נשלחו בסוף שנת 1944 לחזית באיטליה במסגרת הבריגדה היהודית וכפלוגות עבריות עצמאיות תומכות לחימה. חייליהן, שגויסו במקור לחיל התפריים, תרמו מניסיונם הצבאי במערכות: לוב, קרן אפריקה, יוון וכרתים והשתתפו בלחימה באיטליה עד לניצחון.

¹ יואב גלבר, *תולדות ההתנדבות, כרך א': ההתנדבות ומקומה במדיניות הציונית והיישובית 1939–1942*, הוצאת יד יצחק בן צבי, תשל"ט, עמ' 505.

² דו"חות סטטיסטיים על תהליך הגיוס לצבא הבריטי, אצ"מ, תיק S25\5079, שם, דיווחים חודשיים לתקופה אוגוסט 1942 – מרץ 1946.

2. שינויים בשם החיל הבריטי במהלך המלחמה ומקור השם חיל החפרים

בספטמבר 1939, הקימו הבריטים פלוגות עבודה של חיילי מילואים, רגלים ופרשים, שגויסו מרחבי האימפריה, במטרה לשלחן לצרפת. הפלוגות הללו אוגדו ביום 17/10/1939 לחיל צבאי בריטי חדש בשם Auxiliary Military Pioneer Corps (A.M.P.C.)³. במובן הבריטי הכוונה לחיל העזר לבינוי של חיל ההנדסה הבריטי. המקור החל בצבאות המאה ה-17-18-19 כאשר הראשונים (החלוצים) שהגיעו לשדה הקרב היו החיילים/בעלי המקצוע שנועדו לבנות את המחנה לצבא לפני הגעתו ומכאן המילה Pioneer. בהקשר הצבאי זהו חיל העוסק בעבודות בינוי של חיל ההנדסה. במודעות הגיוס שפורסמו בעברית הוצע לציבור להתגייס ל-"גדוד חלוצי צבא העזר". בהנהגת יישוב העברי וכן בפי העוסקים במלאכת הגיוס נקרא החיל בקיצור "חיל העזר".⁴

השימוש בשם "חיל החפרים" החל זמן קצר לאחר תחילת הגיוס לחיל (12/12/1939). כך למשל, הוזכר השם "היחידה של החפרים" בדיווח מאת הסוכנות היהודית שכתב יהושע גורדון לדוד בן-גוריון ביום 20/2/1940, אודות מהלך הגיוס לפלוגה הארצישראלית הראשונה שהוקמה בחיל (פלוגה 401).⁵

ביום 22/11/1940 השמיט משרד המלחמה הבריטי את המילים Auxiliary Military בשם החיל ומאותה העת הוא נקרא בשם Pioneer Corps (P.C.)⁶. השם שונה במטרה למשוך יותר מתגייסים לחיל. בתרגום ישיר לעברית שונה שם החיל ל-"חיל החלוצי". יחד עם זאת, שמו הרשמי בפי הנהגת היישוב והעוסקים בגיוס נותר "חיל העזר".

בנובמבר 1946 העלה המלך ג'ורג' השישי את החיל למעמד של חיל מלכותי והוסיף לשמו את המילה Royal. לאחר השינוי נקרא החיל בשם Royal Pioneer Corps (R.P.C.) ובתרגום ישיר לעברית "חיל החלוצי המלכותי".⁷ הוספת התואר "מלכותי" הוענקה לחיל בדיעבד מתחילת המלחמה. זאת, כאות הערכה על תרומתם של כ-180,000 חיילים בריטים וכ-400,000 חיילים מרחבי האימפריה הבריטית, שהתגייסו לצבא הבריטי ולחמו במלחמת העולם השנייה במסגרת חיל החפרים, ביניהם גם למעלה מ-3,200 חיילים מקרב מתנדבי היישוב העברי.

החיילים והציבור הרחב, נתנו לחיל הבריטי את השם "חיל החפרים". זאת מכיוון שבסמל החיל מצויים רובה ואת-חפירה ומכיוון שהמתנדבים העבריים שגויסו לחיל, ביצעו עבודות חפירה וביצורים. מעיד על כך המנון החיל:

המנון החפרים

בית ראשון

"עזבנו בית אי-שם במולדת,
ביד לקחנו אתים ומכושים, - (חוזר- מכושים)
את הרובים העמסנו על השכם
ונהיינו לגדוד החפרים." - (חוזר - החפרים)

בית שני

"את ומכוש בידיים
על השכם קני רובים - (חוזר הרובים)
ובשיר עליז על השפתיים
קדימה פלוגות החפרים."

במהלך השנים, שם החיל העברי הרשמי "חיל העזר" כמעט נשכח. הוא נותר בעיקר בספרות ההיסטורית, במסמכים ארכיוניים, במודעות הגיוס שפורסמו בציבור וביומני החדשות שהוקרנו באולמות הקולנוע.

³ Edward Harold Rhodes-Wood, A war history of the Royal Pioneer Corps 1939-1945, Aldershot Gale & Polden LTD, 1960, pp-9.

⁴ גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך א', עמ' 184, הערה 175.

⁵ גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך א', עמ' 187.

⁶ Edward Harold Rhodes-Wood, A war history of the Royal Pioneer Corps 1939-1945, pp 72-73.

⁷ Edward Harold Rhodes-Wood, A war history of the Royal Pioneer Corps 1939-1945, pp 289.

סודעה לאזור

תנאי ושרות בגדוד חלוצי צבא העזר.

1. הכשרת המתגייסים

הגיל

גיל המתגייס צריך להיות בין 20 ל-32 שנה ואולם טכנאים יכולים להתקבל עד גיל 40.

דרגת הבריאות הפיזיכלית

הגובה	המשקל	הזמן
5 רגל ו-4 אינצ'ים	112 ליברות	38 אינצ'ס
162 סנטימטר	51 קילוגרם	84 סנטימטר

2. תנאי ושרות

התגייסות לשרות הכללי באיזה שהוא מחלקי התבלי לכל מקומות השרות.

3. למתגייסים ינתן בלי תשלום:-

מקום לינה, אוכל, הלבשה, רפוי כללי, ורפוי שני.

4. ומשכורת

נוסף על הדברים הנמנים הנם תשלום המשכורת דלקמן:-

בתוך לארץ	בארץ	בתשלום השבועי
700 מא"י	467 מא"י	בעת ההתגייסות
175 "	116 "	לאחר ששה חדשים ובמקרה הצטיינות תוספת של-
38 "	58 "	לאחר שנה של שרות תוספת של
88 "	58 "	לאחר שנתיים של שרות תוספת של
175 "	117 "	לאחר שלוש שנות שרות תוספת של
		במקרה העלאה בדרגה מקבל החייל תוספת משכורת גדולה כזו:-
		קורפורל - בלתי מקצועי
1400 "	233 "	המשכורת היסודית

5. הענקות

א) הענקות משפחתיות

נוסף למשכורת הקבועה ישולם לחילים הנשואים:-

הענקת לאשת המתגייס 425 מיל לשבוע
 " לילד אחד 550 מיל לשבוע
 " לשני ילדים 625 מיל לשבוע
 " לכל ילד נוסף עד הששי 50 מיל לשבוע
 ובכל מקרה שהחיל לא ידור עם משפחתו יוסל עליו להקציב לאשתו סכום נוסף לקצבה הנקובה לעיל.
 כסובן שהחיל יכול לפי רצונו להגדיל את הקצבה לאשתו.
 כדי להוציא לפועל את התשלומים הנ"ל יקבעו סדרים מיוחדים על ידי השלטונות המזרחיים המקומיים.

ב) תשלום נוסף עבור שרות בתוך לארץ.

תשלום זה ישולם לחילים המשרתים באחד המרכזים בתוך לארץ. התעריף הנוכחי במצרים הוא 116 מא"י לשבוע.

6. העלאה

כל חיל יכול לעלות בדרגה.

7. זמי כלכלה לבעלי מרח ולירושלים

זמי כלכלה ישולמו במקרה של מות או מות שנגרמו בעת מלוי התפקיד בהתחשבות מיוחדת עם כל מקרה ומקרה.

גיוס ומתנדבים מכל מושבות מחוז זה יתקיימו באמצעות ועדות הגיוס הממוצות

עוזר בתל-אביב הבית המדרש גיוס 29 לחודש דצמבר, 1939, בין השעות

10 לפני הצהריים ונעה 1 אחרי הצהריים.

תמונה 1: מודעת גיוס ל-"גדוד חלוצי צבא העזר", דצמבר 1939.

(מקור - ארכיון המדינה)

3. הרקע לגיוס

במאי 1939, עוד טרם פרוץ מלחמת העולם השנייה, החלה הנהגת היישוב היהודי בארץ ישראל במפקד התנדבות, שמטרתו הייתה לזהות את האנשים שיהיו מוכנים בבוא העת להתנדב למשימות הגנה על ארץ ישראל. על אף שרבים הביעו את רצונם להתנדב לשירות צבאי, החליטה הנהגת היישוב שלא להפנות אותם אל שורות הצבא הבריטי, כאות מחאה על מדיניות הספר הלבן.^{8,9}

תמונה 2: חפרים בטירונות. מחנה סרפנד (צריפין), ארץ ישראל. מעזבונו של יעקב בן דב מפדויי השבי (אתר מקוון, ויקיפדיה, עיין ערך: מתנדבי היישוב בחיל החפרים)

לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה ב-1/9/1939, הבריטים ששלטו בארץ-ישראל, גייסו מספר מצומצם מאוד של מתנדבים עבריים לצבא הבריטי. תחילה לא הסכימו הבריטים שחיילים עבריים יתגייסו לפלוגות יהודיות עצמאיות לוחמות והם גייסו רק לפלוגות מעורבות יהודיות וערביות. ב-12/9/1939 גייסו 12 מתנדבים עבריים הראשונים ליחידת תותחני חוף ובאמצע אוקטובר 1939 החל גיוס מתנדבים בעלי מקצועות לחילות ההובלה, ההנדסה והרפואה.

במקביל, החלו ניסיונות עצמאיים של שלטונות הצבא הבריטי לזהות את אותם אנשים המוכנים להתנדב למשימות ביטחוניות מקומיות ולגייס מתוכם אנשים לשירות פעיל, במספרים נמוכים מאוד. עם פרוץ המלחמה פנו שלטונות המנדט הבריטי אל הסוכנות היהודית בהצעה קונקרטית, לגייס פועלים לגדודי עבודה לשירות בחזית הצרפתית, בדומה לגדודי העבודה של מלחמת העולם הראשונה. הצעה זו הגיעה בשעה שהצבא הבריטי נחת בצרפת, על מנת לסייע לה בהגנה מפני אפשרות פלישה גרמנית. ראשי השלטון הבריטי בארץ ישראל הציגו את הבקשה כהצעת עבודה למובטלים, לאור מצב האבטלה בארץ.

ב-11/12/1939 החל גיוס מתנדבים ארצישראליים ל-"חיל העזר". לקראת הגיוס פורסמו כרזות גיוס בעברית ובהן תנאי השירות ב-"גדוד חלוצי צבא העזר". כאמור לעיל, החיילים והציבור הרחב, נתנו לחיל הבריטי את השם "חיל החפרים".

רבים מהמתנדבים לחיל החפרים היו מעפילים מארצות אירופה. בנוסף אליהם התנדבו לחיל גם וותיקי היישוב: מזרחיים ואשכנזיים, דתיים וחילוניים, רווקים ונשואים, צעירים ומבוגרים וכן חברי המחותרות: ההגנה האצ"ל והלח"י. בתחילה המוסדות הלאומיים לא שיתפו פעולה עם הגיוס לחיל החפרים, בין היתר בשל העובדה שחלק מהמתנדבים ליחידות אלו היו ערבים תושבי ארץ ישראל. החל מקיץ 1940, עם הקמתן של יחידות עבריות אורגניות (מלאות - שכל החוגרים בהן יהודים) במסגרת חיל החפרים, החל גיוס המוני ליחידות אלו, בעידוד הנהגת היישוב.

המניעים העיקריים של המתנדבים להתגייסות ליחידות אלו היו:

- הרצון ללחום בגרמניה הנאצית.
- לימוד מקצועות הצבא, מתוך תקווה להביאם בבוא העת לצבא העברי שיקום.
- הדרך להפיכת שהיה לא חוקית בארץ ישראל לחוקית באמצעות הגיוס.
- פתרון לבעיית אבטלה ולקשיי פרנסה.

הבריטים חששו מאוד מפני "גיס חמישי" בקרב המתנדבים הארצישראליים, מאחר שביניהם היו לא מעטים ממוצא גרמני ורבים מבני היישוב אשר התקוממו נגד גזירות הספר הלבן. חששם זה הוביל להחלטה לאפשר למתנדבים הארצישראליים

⁸ זאב שפר, **ספר ההתנדבות**, ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ט, עמ' 38-42. שם, תרגום צרור תעודות בנושא הגיוס לצבא הבריטי, בין הנהגת היישוב חיים לממשלת בריטניה וקצינים בכירים בצבא הבריטי, בתקופה ספטמבר 1939 עד לדצמבר 1939, מועד הגיוס לחיל החפרים.
⁹ גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך א', עמ' 61-148.

לשרת רק בתפקידי הנדסה ובינוי בחיל ההנדסה המלכותי, סווארים ביחידת תפעול הנמלים העברית 1039, תומכי לחימה בחיל החפרים וכן ביחידות נוספות של הצבא הבריטי, ביניהן: בחיל ההובלה, בחיל הקשר, בחיל הרפואה ובחיל האוויר - כולן יחידות תומכות לחימה. הבריטים קראו לבני היישוב להתנדב לשורות הצבא, כשהם מדגישים כי מדובר בתנאי צבא: משכורת, מדים וסיכויי קידום. חששם של הבריטים מגיס חמישי הוביל לכך שלמגויסים הראשונים כמעט ולא ניתנה זכות לאחוז בנשק.

בשלב זה המוסדות הלאומיים עדיין סירבו לשתף פעולה עם גיוס זה, שזוהה על ידם כגיוס של גדודי עבודה במסגרות שהיו פתוחות לכל האוכלוסייה (היהודית והערבית כאחת) וניסו להביא להכרזה על הקמת יחידות בהן ישרתו חיילים יהודיים בלבד, במתכונת צבאית לוחמת מלאה. חרף התנגדות המוסדות וניסיונותיהם לחבל במהלך הגיוס ליחידות המעורבות, החל גל התנדבות עצמאי של רבים מבני היישוב ליחידות אלו. גל התנדבות עצמאי זה הוביל לחיכוכים רבים בין הציבור הרחב לבין הנהגת היישוב וחברי הוועד הלאומי. בנוסף, דיווחו חלק מהמתגייסים היהודים כי "זכו" מצד הבריטים ליחס מזלזל ומשפיל. לדעתם, הבריטים ראו בהם "חוטבי עצים ושואבי מים".¹⁰ המתנדבים בגל הגיוס העצמאי התגייסו לצבא כבודדים, ללא מסגרת לאומית-עברית, לה זכו אלה שהתגייסו לאחר-מכן.

החל מקיץ 1940 התגייסה גם הנהגת היישוב למאמץ המלחמתי, כאשר אושרה הקמתן של פלוגות חפרים עבריות מלאות (שכל החוגרים בהן יהודים) ולא מעורבות כפי שהיה לפני-כן. בכך הפך הגיוס למאורגן.^{11,12}

נקבע ש-850 מחברי ההגנה "יתנדבו לשרת בהן ולעצב את אופיין".¹³ רבים מהמתנדבים התגייסו לחיל החפרים בתקווה שבהמשך יהיו הראשונים בתור לשיבוץ ביחידות לוחמות, כאשר יאפשרו זאת הבריטים.¹⁴ חיילים אלה זכו להכשרה צבאית של כשלושה שבועות במחנה סרפנד בארץ-ישראל, אשר כללה טירונות ואימונים מקצועיים בסיסיים.

בסיום האימונים הוצבו מרבית הטיירונים בפלוגת החפרים התורנית שהייתה בתהליך הקמה ומיעוטם שובצו כתגבורת לפלוגות חפרים שהוקמו קודם לכן. פלוגות החפרים נשלחו למצרים לפי סדר הקמתן. משם הועברו לרצועת החוף של המדבר המערבי ולעבר חזית הקרבות בגבול מצרים-לוב. שם עבדו החיילים ב: עבודות ביצורים, הנחת קווי מים, סלילת כבישים ושינוע תחמושת וציוד לעבר החזית. מרבית המתנדבים לחיל החפרים לא קיבלו נשק אישי, אלא רק כלי עבודה וביניהם את-חפירה ומקוש. תקן החימוש לפלוגת חפרים היה רובה אחד ל-4 חיילים.

4. גיוס והקמה של יחידות ופלוגות ארץ ישראליות בחיל החפרים הבריטי

• מספר המגויסים לחיל החפרים במהלך המלחמה

עד אמצע אפריל 1941 התגייסו לחיל החפרים למעלה מ-2,900 חיילים יהודים ולמעלה מ-1,300 חיילים ערבים. הללו שירתו ב-8 פלוגות חפרים עבריות (601, 602 ו-604 המעורבות ו-603, 605, 606, 608, 609 המלאות), בפלוגה ערבית מלאה אחת (607) וביחידת קומנדו 51 (המעורבת).

על פי מסמך של משרד המלחמה הבריטי, התגייסו לחיל החפרים במהלך המלחמה 3,222 חיילים ארצישראליים יהודים.¹⁵ יתכן כי במניין כלולים קרוב ל-100 חיילים מקצועיים שהוצבו בפלוגות מחילות אחרים (נהגים, פלסים, חמשים ועוד). בדיווח מיום 22/1/1946 על הגיוס הערבי בארץ ישראל בין השנים 1939–1945, נמסר כי במהלך מלחמת העולם השנייה התגייסו לצבא הבריטי 9,029 חיילים ארצישראליים ערבים (ביניהם גם מהארצות הסמוכות), מהם 2,614 חיילים ערבים שהתגייסו לחיל החפרים וכן 98 פועלים ערבים מסוריה שהוצבו גם הם לחיל החפרים.¹⁶

• פלוגת חפרים 401 (בהמשך פלוגת חפרים מס' 1) ולאחר מכן פלוגת חפרים 601

גיוס חיילים יעודיים לחיל החפרים החל ביום 12/12/1939. כוונת מפקדת הצבא הבריטי בארץ ישראל הייתה להקים שתי פלוגות חפרים בנות 600 חיילים כל אחת ולשלוח אותן לצרפת. עד לתאריך 8/2/1940 גויסו לחיל החפרים 633 טירונים יהודים ו-243 טירונים ערבים.¹⁷ מקרב חיילים אלו, 430 יהודים ו-230 ערבים הוצבו לפלוגה הראשונה של "חיל החפרים" מס' 401 (A Company). למפקד הפלוגה מונה הקצין הבריטי מייג'ור הנרי ג'ון קייטור (Major Henry John Cator). הפלוגה נשלחה לצרפת ביום 21/2/1940 והוצבה בעיר רן (Rennes), שבחבל ברטאן (Bretagne). ביום 1/8/1940 שונה

¹⁰ דב קנוהל וירחמיאל אליאש, **התנדבות**, עמ' 59. לדבריו, בעקבות מחאה הועברו הוא וחלק מחבריו היהודים לחילות אחרים, כגון "חיל הקשר המלכותי".

¹¹ גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך א', עמ' 221-222.

¹² יוסף אלמוגי, **בראש מורם**, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 1989, עמ' 15-19.

¹³ אלמוגי, **בראש מורם**, עמ' 15.

¹⁴ גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך א', עמ' 234-235.

¹⁵ גלבר, **תולדות ההתנדבות**, כרך ד': **בין בריטים ערבים וגרמנים**, הוצאת יד יצחק בן צבי, תשמ"ד, עמ' 300, שם, טבלת צבא היבשה והערות 4-5.

¹⁶ גיוס הערבים לצבא הבריטי, אצ"מ, תיק S25\4929, שם.

¹⁷ דו"חות של אליהו בן דרור בענייני גיוס, הארכיון הציוני המרכזי, תיק S25\5034, שם, דיווח מס' 44 מיום 8/2/1940.

שם הפלוגה מפלוגת חפרים 401 לפלוגת חפרים מס' 1. ביום 15/10/1940 פוצלה פלוגת חפרים מס' 1 ו-269 מחייליה הועברו ליחידת קומנדו 51, שהוקמה באותו תאריך. שמה של פלוגת חפרים מס' 1 שונה לפלוגה 601 ביום 1/1/1941.

• פלוגות חפרים 602 – 608 (במקור פלוגות חפרים מס' 2 עד 8)

חיילי חיל החפרים, שלא נשלחו בפברואר 1940 לצרפת עם פלוגת החפרים 401 ונותרו בארץ ישראל, היוו שלד להקמת פלוגת חפרים נוספת מס' 2 ("B" Company). בדיווח מיום 6/6/1940 להנהגת היישוב, נכתב: "נמסר לנו שב-1.6.40 נסתיים גיוס הפלוגה השנייה של החפרים (A.M.P.C.) בהרכב כדלקמן: מגויסים חדשים 365 יהודים ו-362 ערבים; מיחידות מקצועיות הועברו לפלוגה 19 יהודים ו-3 ערבים; בסך הכל מנתה הפלוגה השנייה ביום הדיווח 727 חיילים".¹⁸ הפלוגה יצאה מארץ ישראל ממחנה האימונים בסרפנד דרך קנטרה למצרים ביום 4/7/1940 ומנתה 656 חוגרים יהודים וערבים.¹⁹ החיילים שנותרו במחנה סרפנד היוו שלד לפלוגת החפרים הבאה שתגויס. במצרים שהתה הפלוגה מספר ימים במחנה אל-דבה (El-Daba). עקב קשיי פיקוד על פלוגות חפרים בהיקף של 640 חיילים עם סגל פיקודי בריטי מצומצם, החל מיולי 1940 שונה התקן הבריטי שנקבע לפלוגות החפרים הארצישראליות, הן הותיקות והן אלה העתידות לקום. התקן המעודכן מנה 431 חוגרים ו-6 קצינים ונגדים. התקן כלל מספר מצומצם של חיילים מחיילות מקצועיים אחרים: נהגים, חמשם ופלסים (מחיל ההנדסה המלכותי), מספרם מוערך בכ-10 חיילים לפלוגה. בעקבות השינוי בתקן, ביום 16/7/1940, או בסמוך מאוד אליו, פוצלה פלוגת חפרים מס' 2. חיילים שנגרעו ממנה הוצבו בפלוגת חפרים חדשה מס' 4, שהגיוס אליה החל באמצע מאי 1940. עד סוף יולי 1940 הוקמו 3 פלוגות חפרים מעורבות בהן שירתו יהודים וערבים (מס': 1, 2 ו-4). פלוגת חפרים מס' 1 פוצלה ביום 15/10/1941 לטובת הקמת קומנדו 51.

עד סוף שנת 1940 הוקמו 6 פלוגות חפרים עבריות ופלוגת חפרים ערבית אחת (מס' 7). במהלך נובמבר 1940 החלה הקמתה של פלוגת החפרים העברית מס' 8 (בהמשך 608). הקמתה הושלמה בתאריך 17/1/1941.²⁰ פלוגות החפרים העבריות הללו הוקמו בסדר הבא: 1, 2, 4, 5, 6, 3 ו-8.

בחודשים נובמבר - דצמבר 1940 עזבו בשלמותן 3 פלוגות חפרים עבריות מלאות את ארץ ישראל למצרים (בסדר הבא: פלוגה 5, פלוגה 6 ופלוגה 3), כאשר מצבת כוח האדם שלהן קרובה מאוד לנדרש בתקן הפלוגה לחוגרים ולעיתים אף גבוהה ממנו. הן הצטרפו ל-3 פלוגות החפרים העבריות המעורבות ששהו במצרים עוד קודם לכן (פלוגות 2 ו-4 שהגיעו למצרים מארץ ישראל ביולי 1940 ופלוגה 1 שחזרה למצרים מאנגליה באמצע ספטמבר 1940). פלוגת חפרים עברית מלאה מס' 8 נשלחה בשלמותה למצרים ביום הקמתה, בתאריך 17/1/1941. עם הגעתן למצרים שוכנו הפלוגות בבסיס ההתארגנות של חיל החפרים במחנה אל-קאסאסין (El-Qassasin), במחנה מינה (Mema) ובמחנה אל-אמיריה (El-Amiriya). בהמשך פלוגה 6 הוצבה במחנה סיד-חניש (Sidi Heneish) ושאר הפלוגות הועברו לקרבת החזית, לאזור העיר מרסה מטרוא (Mersa Matruh).

ביום 1/1/1941 שונו השמות של כל פלוגות החפרים הארצישראליות. לכל הפלוגות הוסיפו 600 למספר הקיים ומספרן הפך בהתאמה ל: 601, 602, 603, 604, 605, 606, 607 ו-608.

• פלוגות החפרים העבריות: 609 ו-611

בתחילת ינואר 1941 החלה הקמת פלוגת חפרים 609 שהייתה פלוגה עברית מלאה. הקמתה הסתיימה באפריל 1941. ביום 16/4/1941 נשלחה הפלוגה למצרים והוצבה במחנה מינה. באוגוסט 1941 הוקמה פלוגת חפרים נוספת 611, שהייתה אף היא פלוגה עברית מלאה. מיד לאחר הקמתה הוצבה הפלוגה בארץ ישראל במחנה ואדי-סראר (ליד קיבוץ חולדה).

• פלוגות החפרים הערביות: 607, 610, 612, 613, 614

פלוגה הערבית הראשונה 607, בה שירתו חוגרים ערבים בלבד (פלוגה מלאה), הוקמה בסוף דצמבר 1940. הפלוגה נשלחה בשלמותה למצרים בתחילת ינואר 1941. החל מאפריל 1941 ועד אוגוסט 1942 הוקמו עוד 4 פלוגות ערביות מלאות (610, 612, 613 ו-614. בכל פלוגה שירתו למעלה מ-300 חיילים ערבים. פלוגה 610 הועברה באוגוסט 1941 למצרים והועסקה שם בהנחת מסילת ברזל לאורך רצועת החוף של המדבר המערבי. פלוגה 612 הועסקה לאחר הקמתה בארץ ישראל בבסיס ציוד רפיה (Rafah). הפלוגה עברה למצרים למחנה אל קאסאסין ביום 24/7/1943. בשנת 1944 הועסקה הפלוגה במיסוך עשן בנמל אלכסנדריה. פלוגות 613 ו-614 הוצבו לאחר הקמתן בארץ ישראל במחנה ואדי סראר וביצעו שם תעסוקה. ביולי 1943 עברו פלוגות 613 ו-614 למצרים, שם שהו עד לסיום המלחמה. בתקופה זו ביצעו הפלוגות עבודות שונות ברצועת החוף של המדבר המערבי. כך למשל, מינואר 1944 ועד ינואר 1945 הועסקה פלוגה 613 במיסוך עשן בנמל אלכסנדריה. כל הפלוגות הללו נותרו בשירות עד תום המלחמה ופורקו באוקטובר 1945.²¹

¹⁸ אליהו בן דרור, דיווח מיום 6/6/1940, הארכיון הציוני המרכזי, תיק S25\5079, שם.

¹⁹ יומן המלחמה של פלוגת חפרים מס' 2, הארכיון הלאומי הבריטי, תיק WO 169/578, שם, דיווח ביומן המלחמה מיום 4/7/1940.

²⁰ מסמכי פלוגת חפרים 608, הארכיון הלאומי הבריטי, תיק WO 169/2425, שם, דיווחים מינואר 1941.

²¹ יומני המלחמה של פלוגות החפרים הערביות 610, 612 ו-613 לשנת 1945, הארכיון הלאומי.

תמונה 3: מפקדי פלוגת חפרים 606 – במחנה מינה במצרים ביחד עם משלחת יהודית מקהיר בשורת העומדים: שמיני מימין – יוסף קרלנבוים (לימים אלמוגי). בשורה האמצעית: שישי מימין מפקד הפלוגה מייג'ור מורי. (צלם: י. וינברג, באדיבות רות בלומנפלד – בתו של דב ליבוביץ)

• מפקדת חיל החפרים

בסתיו 1940 הוקמה מפקדת חיל החפרים (Group Headquarters) לפלוגות החפרים הארץ-ישראליות ששהו במצרים במדבר המערבי ובארץ ישראל. המפקדה שכנה במצרים, במחנה מועסקר (Muascar) שליד איסמעליה. בסיס ההתארגנות של חיל החפרים המרכזי במצרים (Pioneer Corps Base Depot) הוקם במחנה אל-קאסאסין ששכן כ-60 ק"מ מקהיר.

• יחידת קומנדו 51 (51 Middle East Commando)

יוזם הקמת יחידת קומנדו 51 היה הקצין הבריטי מייג'ור הנרי ג'ון קייטור (26093 Major Henry John Cator), בעת שפיקד על פלוגת חפרים מס' 1. היחידה הוקמה ביום 15/10/1940. קייטור מונה כמפקד היחידה והועלה, במרווח הזמן שבין מתן האישור לבין מועד ההקמה, לדרגת לוטננט קולונל (Lt. Col.).²² ביום הקמתה הועברו ליחידה 269 חיילים ארצישראליים ששירתו קודם לכן בפלוגת חפרים מס' 1, שמקרב חייליה בחר קייטור את הטובים ביותר (מרביתם יהודים ומיעוטם ערבים). השאר נותרו לשרת בפלוגת חפרים מס' 1.²³ תקן המפקדים ביחידה עמד על 43 קצינים ואנשי סגל בריטים ותקן החוגרים עמד על 378 חיילים, מהם 335 חיילים ארצישראליים (ערבים ויהודים).²⁴

י. שטרן, נהג שצורף ליחידה במהלך אימון הקמתה, לדבריו "בדרך מקרה", כתב בזיכרונותיו מיום 15/1/1944 אודות פעולות קומנדו 51 כי: "הפלוגה בהוסדה מנתה 360 איש, מהם 60% יהודים ויתרם ערבים. הקצינים והסרג'נטים היו כולם אנגלים. שאר הסמלים היו יהודים וערבים, אולם בהמשך מונו גם סרג'נטים יהודים וערבים".²⁵ לפי שטרן, שירתו ביחידה בעת הקמתה 240 חיילים יהודים ו-120 חיילים ערבים. מספר החיילים הארצישראליים ששירתו ביחידה לפי שטרן (360) קרוב מאוד לתקן החוגרים הארצישראליים ביחידה זו (335 חיילים).

היחידה כונתה בפי החיילים הארצישראליים ששירתו במדבר המערבי בשם "קומנדו המוות".

• פלוגת תפעול הנמלים העברית 1039 בחיל ההנדסה המלכותי, שעבדה בצמידות לפלוגות החפרים

לצידם של מתנדבי היישוב העברי לחיל החפרים ניתן לציין גם את מתנדבי היישוב לפלוגת תפעול הנמלים 1039, שהייתה יחידה ארצישראלית עברית מלאה בחיל ההנדסה המלכותי הבריטי. הפלוגה הורכבה ברובה ממתנדבים מקרב עובדי נמל חיפה ונמל תל אביב. חיילי הפלוגה נקראו "סטיוודורים" (סווארים) והועסקו בפריקת מטעני אוניות, בתחילה בלוב בנמל טוברוק ולאחר מכן בנמלים שונים ביוון. חלק מהעבודות בוצעו בצמוד לחיילי פלוגות החפרים, שהועסקו על הרציפים בפריקת המטענים ושילוחם ליעדיהם (בנמל טוברוק בלוב, וביוון בנמלים: פיראוס, וולוס, חאליקס ובנמלים קטנים נוספים).

²² יומן המלחמה של קומנדו 51, הארכיון הלאומי הבריטי, תיק WO 218/162, שם, דיווחים מחודשים אוקטובר-דצמבר 1940.

²³ יומן המלחמה של פלוגת חפרים מס' 1, הארכיון הלאומי הבריטי, תיק WO 169/577, שם, דיווח מיום 15/10/1940.

²⁴ גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך א', עמ' 198.

²⁵ קטעי זכרונות על ענייני כוחות מיוחדים - קומנדו, הארכיון הציוני המרכזי, תיק J10\1486, שם, י. שטרן, "עם פלוגת הקומנדו הארצישראלית" מס' 405, בדרכים 1, מיום 15/1/1944.

5. החיים הדתיים בפלוגות החפרים הארצישראליות

החיילים היהודים היו מפוזרים ביחידות השונות. היו ניסיונות לרכז את היהודים במקומות מיוחדים (היה זה לפני הקמת הבריגדה) ואז כינו את המחנה "מדינה עברית". הייתה אפשרות לקבל תחליף לבשר הלא כשר שהיה האוכל העיקרי בצבא הבריטי, אך היו שפשוט נמנעו מאכילת בשר בזמן שירותם הצבאי. במידת האפשר הורשו החיילים להמיר את יום החופשה השבועי מיום ראשון לשבת.²⁶

כשהיה מגיע לבסיס רב צבאי בריטי, היה מקובל לקיים תפילת קבלת שבת יחד עם הקצינים היהודים (חלקם בריטים) ועם החיילות מארץ ישראל. בימי שבת התקיימו תפילות ושיעורים בסוגיות יהודיות. בביקורי רב צבאי הובאו אתו גם תשמישי קדושה, ספרי קודש וחבילות שי עם מזון כשר. לקראת המועדים ראש השנה ויום כיפור נהגו לכנס את החיילים היהודים בבסיסים מיוחדים ואפשרו להם לקיים תפילה בציבור.

במצרים ובלוב הצליחו החיילים להקים בתי כנסת מאולתרים, לעיתים בעזרת הקהילות היהודיות שהיו בקרבתן. במקרים אחרים, החיילים הורשו לצאת לעיר והיו אורחי הקהילות היהודיות. עם זאת, מספר החיילים הדתיים היה קטן ביותר והאווירה הכללית הייתה בריטית-קולוניאלית.

תמונה 4: מנורת חנוכה שהוכנה מקופסאות שימורים והודלקה בנשף חנוכה בדצמבר 1944 במחנה השבויים 383 בגרמניה על ידי אנדרה וידלינגר (אברהם דייגי), מפדויי השבי. מתוך עזבונו. (אתר מקוון, ויקיפדיה, עיין ערך: מתנדבי היישוב בחיל החפרים)

²⁶ לדברי החיילים, בשל מספר החיילים הדתיים הקטן, המרת יום החופשה השבועי לא יצרה כל קושי.

6. פעילות יחידות ופלוגות החפרים מעת הקמתן ועד לסיום הקרבות בכרתים

חיילי חיל החפרים שימשו כתומכי לחימה בקווי החזית. פעמים רבות פעלו החפרים תחת הפגזות האויב. היחידות אומנו פחות מיחידות רגילות ורק חלק מהחיילים נשא נשק (לפי תקן הפלוגה - רובה אחד ל-4 חיילים). בעת הנסיגות בצרפת, ביוון ובכרתים, הם נקלעו לקו האש, נאלצו להילחם עם נשק ביד והיו האחרונים לפינוי (מנמל סן-מלו בצרפת, ממפרץ קאלאמאטה ביוון וממפרץ ספקיה בכרתים).

• המערכה בצרפת והקרב על בריטניה, פברואר – אוגוסט 1940

בתאריך 21/2/1940 נשלחו מארץ ישראל פלוגת חפרים 401, מהם 430 יהודים ו-230 ערבים.^{28,27} הפלוגה הוצבה מדרום לפריז, בעיר רן (Rennes) הנמצאת בחצי האי ברטאן (Bretagne) הפלוגה שהתה במחנה קוארי (Quarry) והועסקה בהקמת מסילת רכבת מאזור תעלת למאנש לכיוון פאריז. העבודה נעשתה ביעילות גבוהה. עקב התקדמות ההתקפה הגרמנית אל תוך צרפת, קיבלה מפקדת הפלוגה ביום 15/6/1940 בשעות הבוקר הוראה להעריך לפינוי ממחנה קוארי. באותו יום שהו כל חיילי הפלוגה במחנה. למחרת היום (16/6/1940), משעות הבוקר, נערכה הפלוגה לפינוי מהמחנה. בשעה 16:00 הוטל על 500 מחיילי הפלוגה להוות משמר עורפי של היחידות הבריטיות הנסוגות מאזור העיר רן, לעבר עיר הנמל סן-מלו (Sanit-Malo). שאר חיילי הפלוגה (כ-140 חיילים) פונו ישירות ממחנה קוארי לאנגליה. על מנת לעכב את הכוחות הגרמנים, חיילי המשמר האחורי של הפלוגה יצרו חסימות עצים על הדרכים, פוצצו גשרים וחיבלו בתשתיות. בדרך, שידרגו החיילים את נשקם תוך שאספו נשק ותחמושת מחיילים שנהרגו. חיילי המשמר האחורי של הפלוגה הגיעו לסן-מלו באותו יום והחזיקו בעמדותיהם באזור גם ביום 17/6/1940. בערב אותו היום, בשעה 20:15, פונו חיילי המשמר האחורי מנמל סן-מלו והגיעו ביום 18/6/1940 לנמל סאות'המפטון באנגליה.²⁹

ביום 20/6/1940 הגיעו חיילי המשמר האחורי ברכבת לעיר Calton on Sea, שם התאחדו עם שאר חיילי הפלוגה שיצאו לפנייהם מצרפת לאנגליה. הפלוגה החזיקה בעמדות הגנה בעיר עד ליום 11/7/1940. ביום 12/7/1940 עברה הפלוגה לעיר קימברלי (Kimberly) ושהתה שם במחנה ששימש בית הספר לארטילריה. חלק מאנשי הפלוגה החזיקו בעמדות הגנה בעיר קימברלי וחלק מחיילי הפלוגה יצאו בכל יום ברכבת ללונדון לפינוי ולחילוץ של הנפגעים הרבים מהתקפות האוויריות של הגרמנים על העיר.³⁰ לאות הערכה נערך לפלוגה בתום משימתה מסדר הוקרה.

ביום 1/8/1940 שונה שם הפלוגה מפלוגת חפרים 401 לפלוגת חפרים מס' 1. ביום 4/8/1940 עברה הפלוגה לעיר גלאזגו בסקוטלנד. שם צורפה לכוח הסיוע לכוח הבריטי במזרח התיכון, שמטרתו הייתה בלימת ההתקדמות של הגרמנים במדבר המערבי (לימים הפך הכוח "לארמיה השמינית" Eighth Army). למחרת היום (5/8/1940), הכוח הפליג מנמל גלאזגו בשיירה אוניות (שמספרה WS 2) ובה אניית הנוסעים "אנדס" (HMT Andes) שנשאה את הפלוגה. כדי להימנע משייט בים התיכון, שנשלט ברובו ע"י הצי האיטלקי שנכנס למלחמה ביום 10/6/1940, השיירה נאלצה להקיף את יבשת אפריקה. לאחר מסע ארוך הגיעה השיירה ביום 25/8/1940 לנמל קייפטאון בדרום אפריקה ועגנה שם למשך מספר ימים. ביום 30/8/1940 יצאה השיירה מנמל קייפטאון אל הים האדום, שהכניסה אליו נשלטה על-ידי תותחי חוף איטלקיים שהיו באריתריאה. לאחר 4 ניסיונות, הצליחה השיירה לעבור והגיעה ביום 15/9/1940 לנמל פורט תאופיק במצרים. משם הועברה הפלוגה למחנה ג'ניפה (Geneifa) שעל גדות תעלת סואץ.³¹ בדין וחשבון לאחר הפינוי מצרפת ציין מפקד היחידה מייג'ור קייטור, כי מקרב חיילי הפלוגה, 517 היו יהודים, מאלה רק 80 אזרחי ארץ-ישראל (השאר ללא אזרחות מנדטורית).³²

• המערכה במצרים במדבר המערבי, דצמבר 1940 - מאי 1941

בתאריך 27/9/1940, במחנה ג'ניפה, מנתה פלוגת חפרים מס' 1 594 חוגרים. בתאריך 13/10/1940 מנתה מצבת הפלוגה 537 חוגרים. כעבור יומיים, ביום 15/10/1940 נגרעו ממצבת הפלוגה 269 חיילים, שנבחרו על ידי מפקדם קייטור בגלל יכולותיהם האישיות, לצורך הקמת יחידת הקומנדו 51. הנותרים המשיכו לשרת בפלוגת חפרים מס' 1. ביום 28/10/1940 עברה פלוגת חפרים מס' 1 למחנה עבסייה (Abassia). ביום 6/11/1940 עברה הפלוגה, שמנתה 285 חיילים, למחנה קוסאבה (Quasaba), ששכן ברצועת החוף של המדבר המערבי. בסוף נובמבר 1941 קיבלה הפלוגה תגבורת של סמל בריטי אחד ו-45 טוראים ארצישראליים.

המערכה ברצועת החוף של המדבר המערבי בגבול מצרים לוב בין הכוחות הבריטיים והכוחות האיטלקיים החלה בנובמבר 1940. ביום 8/12/1940 פתחו הכוחות הבריטיים במתקפה על הכוחות האיטלקיים ששהו ברצועת החוף של המדבר המערבי, בגבול מצרים לוב (מבצע "מצפן"). במועד זה שהו במצרים 3 פלוגות חפרים עבריות מעורבות (1, 2, 4), 3 פלוגות חפרים עבריות מלאות (3, 5, 6) ויחידת קומנדו 51. עד אמצע ינואר 1941 הצטרפו אליהן פלוגת חפרים עברית מלאה מס' 8 ופלוגה

²⁷ יומן המלחמה של פלוגת חפרים 401, הארכיון הלאומי הבריטי, תיק WO 167/1340, שם, דיווח מיום 21/2/1940.

²⁸ גלבר, **תולדות ההתנדבות, כרך א'**, עמ' 186 והערות 165 ו-168.

²⁹ יומן המלחמה של פלוגת חפרים מס' 401, הארכיון הלאומי הבריטי, תיק WO 167/1340, שם, דיווחים מהתאריכים 15/6/1940 עד 18/2/1940.

³⁰ יומן המלחמה של פלוגת חפרים מס' 401, הארכיון הלאומי הבריטי, תיק WO 167/1340, שם, דיווחים מחודשים יוני-יולי 1940.

³¹ יומן המלחמה של פלוגת חפרים מס' 1, הארכיון הלאומי הבריטי, תיק WO 167/1340, שם, דיווחים מחודש אוגוסט 1940.

³² גלבר, **תולדות ההתנדבות, כרך א'**, עמ' 193 והערות 201 ו-202.

חפרים ערבית מלאה מס' 7. חיי המדבר לא היו קלים. כל יחידות חיל החפרים היו נתונות בימי השירות במדבר המערבי באפריקה תחת הפצצות בלתי פוסקות של חיל האוויר האיטלקי. בהפצצות על מרסה מטרוח נמנו הקורבנות הראשונים בקרב חיילי החפרים הארצישראליים (מפלוגה 602).

מפה 1: המערכה במדבר המערבי 1941-1942, ישובים ומחנות צבאיים לאורך רצועת החוף של המדבר המערבי במצרים ולוב (אתר מקוון, ויקיפדיה, עיין ערך: המערכה במדבר המערבי)

כמוזכר לעיל, בתחילת ינואר 1941 שינו הבריטים את שמות פלוגות החפרים הארצישראליות מ-1 עד 8 ל-601 עד 608 בהתאמה. במהלך מרץ ובתחילת אפריל 1941 במסגרת חיל המשלוח הבריטי ליוון הועברו לשם ממצרים 6 פלוגות חפרים עבריות (602 – 606 ופלוגה 608) ופלוגת חפרים ערבית אחת (607). מפלוגת החפרים העברית 601, שנותרה במצרים, נשלחה ליוון בתחילת אפריל 1941 רק כיתת חלוץ בת 25 חיילים.³³

במהלך אפריל 1941 שהתה פלוגה 601 במחנה אל-אמיריה במצרים ולא נשלחה ליוון. ביום 4/4/1941 קיבלה הפלוגה פקודה להיות מוכנה להישלח ליוון בהתראה של 6 שעות. הפלוגה נשארה בכוונות כשבועיים. ביום 19/4/1941 קיבלה פקודה חדשה להיערך לקראת החזורים מיוון.

פלוגת חפרים עברית 609, הגיעה ביום 17/4/1941 ממחנה סרפנד בארץ ישראל למחנה מינה במצרים. הפלוגה לא נשלחה ליוון והועסקה החל מיום 19/4/1941 ועד לסוף אפריל 1941 בעיקר בהקמת אוהלים במחנה מינה. ביום 2/5/1941 עברה הפלוגה לעיר מרסה-מטרוח והועסקה עד לסוף חודש מאי 1941 בהקמת ביצורים באזור. ביום 4/5/1941 מנתה הפלוגה שני קצינים בריטיים, קצין ארצישראלי אחד, 4 נגדים בריטים ו-288 חוגרים (כולם יהודים).³⁴

• המערכה באריתריאה ובאתיופיה, פברואר – ספטמבר 1941

בתאריך 24/1/1941 הפליגה מנמל סואץ לנמל פורט-סודן מרבית יחידת קומנדו 51. במצרים נותרה מחלקה בת 40 חיילים שהשתתפה בפשיטות מהים על דרכים וכבישים ברצועת חוף המדבר המערבי. באחת הפשיטות הושמדה לחלוטין שיירת אויב ובה כ-40 משאיות.

מנמל פורט-סודן עברה היחידה לאריתריאה ולחמה בקרב קרן (Keren) מ-27/2 עד 25/3. משם עברה היחידה לאזור אביסיניה (Abyssinia) שבאתיופיה. באזור אביסיניה השתתפה היחידה בקרב מעבר פאלאגה (Falaga Pass) מ-1/5 עד 9/5 ובקרב הר אמבה אלג'י (Amba Alagi) שהסתיים ביום 16/5. החל מאמצע יוני 1941 השתתפה היחידה במצור על העיר גונדר (Gondar) ובקרב על כיבוש העיר שהסתיים ביום 26/9/1941. היחידה שבה מאתיופיה למצרים בנובמבר 1941.

בשלהי דצמבר 1941 פורקה יחידת קומנדו 51. חייליה הועברו ליחידות קומנדו אחרות, לפלוגות חפרים עבריות שנותרו בשירות (601, 606, 609, 611) וליחידות בריטיות נוספות, כגון פלוגות הרגלים העבריות של ה"באפס" (Buffs).

33 גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך א', עמ' 369.

34 יומן המלחמה של פלוגת חפרים 609, הארכיון הלאומי הבריטי, תיק WO 169/2426, שם, דיווחים מחודשים אפריל-מאי 1941.

תמונה 5: שלושה מלוחמי קומנדו 51 במחנה סרפנד. משמאל לימין: דב (ברנרד) "שמשון" כהן, פיליפ קוגל ודולף צנטנר. על כובעם סמל היחידה, פגיון שניצבו מעוצב כאגרופן.
(אתר מקוון, ויקפדיה, יחידת הקומנדו 51, צולם ביום 20/12/1941, צלם לא ידוע)

• המערכה על יוון, אפריל 1941

בראשית מרץ 1941 תמה שהותם של חילי חיל החפרים ברצועת החוף של המדבר המערבי במצרים. בדרגים הגבוהים התעורר החשש מפני פלישה גרמנית ליוון והוחלט להכשיר בה תשתית לפעילותו של חיל משלוח בריטי.³⁵

במהלך מרץ ובתחילת אפריל 1941 הגיעו ליוון ממצרים, במסגרת חיל המשלוח הבריטי, 7 פלוגות חפרים שלמות על פי הפירוט הבא: 6 פלוגות חפרים עבריות מהן: 602 ו-604 המעורבות, בהן שירתו חוגרים יהודים וערבים, 603, 605, 606 ו-608 המלאות, בהן שירתו חוגרים יהודים בלבד וכן פלוגת חפרים ערבית אחת מלאה, 607, שכללה חוגרים ערבים בלבד. מפלוגת חפרים עברית 601 המעורבת שנותרה במצרים, הגיעה ליוון בתחילת אפריל 1941 רק כיתת חלוץ בת 25 חיילים. ב-4 פלוגות החפרים העבריות המלאות (603, 605, 606, 608), הגיעו ליוון בממוצע כ-315 חיילים יעודיים, ובשתי פלוגות החפרים העבריות המעורבות (602 ו-604) הגיעו בממוצע כ-285 חיילים יעודיים יהודים. עוד הועברו מהמדבר המערבי לחזית הלחימה ביוון פלוגת תפעול הנמלים העברית 1039 בחיל ההנדסה ויחידות מחילות נוספים (הובלה, ציוד, קשר ועוד) ובהן חיילים ארצישראליים.³⁶

לפי הערכות מעודכנות (2023), המתבססות על איתור פרטני של שמות ומספרים אישיים של החיילים הארצישראליים שהגיעו ליוון נמצא, כי הגיעו ליוון בסך-הכל למעלה מ-2,750 חיילים יהודים ו-8 קצינים יהודים ולמעלה מ-600 מאות חיילים ערבים. מקרב החיילים היהודים: כ-1,900 היו חיילים יעודיים מחיל החפרים, כ-450 חיילים שהתגייסו במקור לפלוגת תפעול הנמלים העברית 1039 מחיל ההנדסה, כ-150 נהגים מחיל ההובלה, וכ-200 חיילים מחילות נוספים (קשר, רפואה, חימוש, אוויר וים). שמונת הקצינים הארצישראליים שהגיעו ליוון היו: בן-אהרון, גרשוני, הכהן, לי, סינטו, פרוסטג, צאן, שיפמן. מקרב החיילים הערבים, כ-500 חיילים שירתו בפלוגות החפרים העבריות המעורבות (602, 604) ובפלוגת החפרים הערבית המלאה 607. השאר, כ-100 עד 150 חיילים ערבים, שירתו בחיל ההנדסה בפלוגת תפעול הנמלים הערבית 1038.³⁷

פלוגות החפרים שהגיעו ליוון במרץ 1941 רוכזו במקומות הבאים: באזור לאריסה, פלוגות החפרים 604 ו-608 והפלוגה הערבית 607; באזור אתונה-פיראוס, פלוגות 603 ו-605 הוצבו במחנה דפני (Daphni) ופלוגה 606 הוצבה במחנה קוקיניה (Kokkinia). בתחילת אפריל 1941 הצטרפה אליהן פלוגה 602, אשר הוצבה במחנה דפני. פלוגת תפעול הנמלים 1039 הייתה מפוצלת: חלק ממנה הוצב בנמל פיראוס וחלק אחר בנמל וולוס (Volos). מתנדבים יהודים מיחידות אחרות (קשר, הובלה וחיל אוויר) שירתו ברחבי יוון.

משימתן העיקרית של פלוגות החפרים הייתה פריקת כמויות הציוד והתחמושת של חיל המשלוח שהגיעו לנמל פיראוס והעברתן באמצעות רכבות לצפון יוון, שם הייתה צפויה הפלישה הגרמנית. נסיבות הפעולה של פלוגות החפרים ביוון היו קשות מלכתחילה, שכן חיל המשלוח הבריטי חשש כי אין די זמן להתכונן להתקפה הגרמנית שעמדה לבוא והעבודה הייתה אינטנסיבית. קורת רוח מעטה הייתה למתנדבים שמצאו ביוון קהילה יהודית מושרשת ואפילו חגגו עימה את חג הפסח.

³⁵ גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך א', עמ' 366-367.

³⁶ גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך א', עמ' 368.

³⁷ לוחמה יהודית במלחמת העולם השנייה-גליון ב', המחלקה להיסטוריה בצה"ל ומרכז דדו, עורך ראשי: ד"ר יניב פרידמן, פרסום מיום 29/5/2023, יוסף שקד, הנפגעים מקרב החיילים העבריים ששירתו בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה – ממצאים חדשים, שם, עמ' 137, טבלה המציגה הערכות קודמות והערכות מעודכנות של מספר החיילים הארצישראליים שהגיעו ליוון מכל חיל/יחידה.

מפה 2: צירי ההתקדמות של הכוחות הגרמניים ביוון וצירי הנסיגה של הכוחות הבריטיים לכרתים באפריל 1941. (אתר מקוון, ויקיפדיה, עיין ערך: המערכה על יוון)

נקודת המפנה

הפלישה הגרמנית ליוון החלה ביום 6 באפריל 1941. באותו לילה נערכה הפצצה כבדה על נמל פיראוס. אחת הפצצות פגעה ישירות באוניית משא סקוטית בשם קלאן פרייזר ("Clan Fraser" SS), שהובילה 200 טון חומר נפץ מרסק (TNT) ועגנה בנמל. האונייה החלה לבעור ולבסוף התפוצצה בשעה 03:15. כתוצאה מההתפוצצות הוצא הנמל מכלל שימוש. חיילי פלוגות החפרים שעבדו בנמל עזרו למחרת היום לפנות את ההריסות ולאחר מכן עברו לפרוק ציוד ותחמושת בנמלים קטנים בסביבה.³⁸

עד מהרה הצליחו הגרמנים להבקיע את קו ההגנה הקדמי של בעלות הברית. הלוחמים הארצישראליים השתתפו בקרבות הבלימה מול כוחות הצבא הגרמני ובהגנה על מעוזים אסטרטגיים כמו תעלת קורינת (Korinthos Canal) ואף ספגו קורבנות. עם נפילת ההדרגתית של יוון, החליטו הבריטים להסיג את היחידות שלהם דרומה ולפנות. כך החל מבצע "דמון" (Operation Demon) - מבצע פינוי כוחות הבריטים מיוון.³⁹

נעשה ניסיון לפגוע בתנועת הכוחות הנעים לעבר חופי פינאי, על הציירים היבשתיים ובמיוחד בציר לאריסה-לאמיה. פעילות זו גרמה בימים שלאחר מכן להפסקה כמעט מוחלטת של תנועות בריטיות במהלך היום בים וביבשה. מעתה נעו הכוחות בלילות ובימים מצאו מחסה בחורשות הזיתים המרובות שבשיפולי ההרים ובוואדיות. פעילותם של מטוסי ה"לופטוואפה" פְּנוֹנָה בעיקר

³⁸ גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך א', עמ' 372.

³⁹ גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך א', עמ' 377.

לחופי הים, כדי למנוע מאניות מלהתקרב אליהם. כך, בלילה שבין 24–25 באפריל 1941, האונייה "אלסטר פרינס" (H.M.T. ULSTER PRINCE), שנועדה לפנות את פלוגות החפרים מחוף נַאֵוֶפְלִיוֹן (Nauplion), עלתה בלילה על שרטון ולמחרת בבוקר הופצצה על ידי מטוסים גרמניים ועלתה באש.⁴⁰

עשרות אלפי חיילים של צבא בעלות הברית וביניהם גם החפרים הארצישראליים, מצאו עצמם ממתנינים לפינוי בנמל העיר קאלאמאטה אשר נמצאת בחצי האי פֶּלּוֹפּוֹנֶז (Peloponnese). שלושה ימים המתנו החיילים לספינות הפינוי והסתתרו במערות בהרים ובחורשות המקיפות את העיר, תוך כדי התקפות אוויר גרמניות בלתי פוסקות. כשהגיעו ספינות הפינוי, נמנע מהחיילים הארצישראליים ומהחיילים הקפריסאיים לעלות עליהן, בשל העובדה שלא היו כוח לוחם (עדיפות בפינוי ניתנה ליחידות לוחמות בלי קשר למוצא חייליהן). כוח גרמני חדר לעיר קאלאמאטה והפינוי השתבש עוד יותר. אז ניתנה לחיילים הפקודה: לנסות ולהתפנות בכוחות עצמם. על אף היות החפרים חיילי כוח עזר, אשר לא צוידו בנשק, מתועדים קרבות של ממש, בהם נטלו חיילי החפרים חלק בימי הנסיגה וההמתנה לפינוי.^{41,42}

מעמד הכניעה במפרץ קאלאמאטה

ביום 29 באפריל 1941, בשעות הבוקר המוקדמות, כשהיה ברור כי לא תהיינה יותר אפשרויות חילוץ, ניתנה על ידי מפקד חוף הפינוי בקאלאמאטה, הבריגדיר פארינגטון, פקודה להיכנע. מרבית הכוחות שנותרו על החוף נפלו בשבי. מאות אחדות של קצינים וחיילים, בני כל הלאומים, לא השלימו עם גורל הכניעה והשבי, עזבו את אזור קאלאמאטה וחיששו דרכי הימלטות, בים וביבשה, קודם שיתבססו השליטה והנוכחות הגרמנית בפלופונז. בין העוזבים היו כמה עשרות חיילים ארצישראליים מכל היחידות, שניסו את מזלם, בקבוצות וביחידים, להמלט בדרך זו. מאלה, קרוב ל-50 חיילים, שנמלטו מיוון בסירות קטנות, כבודדים או בקבוצות, הצליחו להגיע בסופו של דבר מהאי קיתרה (Kythira) לכרתים ביום 2/5/1941. אחדים הצליחו להמלט בסירות קטנות למצרים.⁴³

תחת הנהגת הקצינים הארצישראליים, שהיו במקום (סג"ם יצחק בן-אהרון, סגן נתן גרשוני, סג"ם שמעון הכהן, וסג"ם ברוך צאן) וסמלי המחלקות שהיו בשטח, הוחלט שלא לעודד את החיילים הארצישראליים לברוח ולנסות להימלט מהכניעה לגרמנים. אחד השיקולים שהנחה אותם היה חשש מפני יחס הגרמנים לשבויים היהודים. הקצינים הארצישראליים היו סבורים כי חייליהם יהיו בטוחים יותר אם יפלו בידי הגרמנים במרוכז עם החיילים הבריטיים ולא כיחידים שיתפסו בנתיב בריחתם. לפנות בוקר הגיעה לקצין יצחק בן אהרון הידיעה על הכניעה, כך נודע לו אז שקולונל רנטון, מפקדן של כל פלוגות החפרים, המליץ לכל פקודיו לנסות ולהימלט בקבוצות קטנות. המלצה זו עוררה מיד את התנגדותו הנמרצת של הקצין שמעון הכהן, שטען כי רוב הנמלטים יתפסו במהרה ואלה שיתגלו כיהודים יוצאו להורג בו במקום. חיילי פלוגות החפרים הארצישראליות היו נתונים תחת לחץ ומתח רב מאוד. היו אף כאלה ששקלו להתאבד. המתח בקרב כלל החיילים היה גבוה ביותר.⁴⁴

הקצין יצחק בן-אהרון, מפקד מחלקה בפלוגת חפרים 606,⁴⁵ החליט לקחת אחריות על הקבוצה והחל אוסף את כולם, מעודד אותם להישאר מלוכדים כקבוצה שלא ניתן יהיה להתעלם ממנה ולפגוע בה. בן-אהרון צירף לקבוצה גם כ-400 חיילים ערבים (מרביתם מפלוגת החפרים הערבית 607 ומפלוגות החפרים המעורבות ומיעוטם מפלוגת תפעול הנמלים הערבית 1038) שביקשו להצטרף לקבוצה ולהכנע בצורה מאורגנת כחיילים ארצישראליים.

קבוצה אחרת של חיילים ארצישראליים התרכזה סביב הקצין נתן גרשוני מפלוגה 605.⁴⁶ סיפר אחד השבויים שברח (מרדכי בן-גרשון): "בבקר השכם התאספנו על הכביש וניתנה לנו הודעה שאנחנו שבויים ועלינו לחכות עד בוא הגרמנים. רבים מבחורינו רצו לאבד את עצמם לדעת. לקצין שלנו גרשוני מגיע אות הצטיינות. הוא עודד את החברים ודיבר על כל אחד ואחד והציל רבים ממוות. דבריו השפיעו על אלה שהתייאשו כבר לגמרי".⁴⁷

במהלך ימי הלחימה ביוון היו למתנדבי היישוב העברי ובהם פלוגות החפרים העבריות נפגעים רבים (למעלה מ-1,500 שבויים ו-45 חללים).

40 גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך א', עמ' 384-388.

41 גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך א', עמ' 384-389.

42 גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ד', עמ' 132.

43 גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ד', עמ' 133.

44 גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ד', עמ' 134-135.

45 ביום 21/4/1941 נשלחו סג"ם בן אהרון וסג"ם ברוך צאן ויחד עימם 40 מחיילי פלוגה 606 ו-20 מחיילי פלוגה 603 ממחנה קוקיניה שבקרבת פיראוס למשימות חבלה בדרך המובילה ל-ארגוס. בסופו של דבר נסוג הכוח לעיר קאלאמאטה, שם נפלו חייליו בשבי ביום 29/4/1941. כל שאר חיילי פלוגה 606 וקבוצה בת 90 חיילים, שצורפו לפלוגה 606 מפלוגה 603, פונו ביום 23/04/1941 בשעה 00:30 מנמל פיראוס על גבי אוניית הפינוי "פאנקרטיון" (PANCRATION) והגיעו עימה לאי מילוס.

46 גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ד', עמ' 135-136.

47 גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ד', עמ' 136, הערה 26.

• לחימה בדרך ועל האי מילוס, 23 באפריל – 1 במאי 1941

לחימה בים בדרך לאי מילוס

במהלך הלחימה ביוון, צורפו ביום 15/4/1941 90 חיילים מפלוגה 603 בפיקודו של סג"מ מרדכי לייב שיפמן לפלוגה 606 בפיקודו של מייג'ור מוריין הסקוטי (Major Rupert Luxmoore Tanner Murray). פלוגה 606 המורחבת עסקה בפריקת ציוד בנמל פיראוס ובמזחים קטנים בסביבה.

ביום שלישי 22/04/1941 שהו חיילי פלוגת החפרים העברית 606 והמחלקה שצורפה אליה מפלוגת החפרים 603 במחנה קוקיניה. בשעה 14:30 נתקבלה מהמפקדה פקודה: "**לעזוב את המחנה בשעה 15:15 ולהגיע למזח הפחם בנמל פיראוס ולעלות על אונייה**". בשעה הנקובה עזבו החיילים את המחנה, כשאלה מצטרפים חיילי פלוגת החפרים הקפריסאית 1008 ואחרים. בשעה 17:10 החלה הפצצה כבדה על הנמל והחיילים תפסו מחסה ברחובות צדדיים הסמוכים לנמל במשך כשעתיים. בשעה 19:30 קיבלו החיילים שהמתינו בנמל פיראוס פקודה לעלות על אוניית הפינוי "פאנקרטיון" (PANCRATION). הייתה זו אוניית פחמים יוונית אזרחית איטית ורעועה שמהירותה 5.5 קשר. האונייה הייתה חסרת אלחוט וללא כל אמצעי הגנה צבאיים ועליה 2 סירות הצלה דולפות. בקושי רב, איתרו חיילי הפלוגה את המלחים היוונים שהתחבאו ובשום אופן לא רצו לעלות על האונייה. לבסוף, לאחר עיכובים רבים, לאחר חצות הליל, ביום 23/4/1941 בשעה 00:30, הפליגה האונייה מהנמל. על סיפונה היו: שלושה קצינים בריטיים, קצין ארצישראלי אחד (סג"ם שיפמן) ו-392 חיילים, כולם מפלוגות חפרים העבריות 603 ו-606; שלושה קצינים ו-200 חיילים קפריסאיים (מרביתם מפלוגת החפרים הקפריסאית 1008); כומר קתולי ועוד כ-100 חיילים אחרים. סך הכל עלו על סיפון האונייה "פאנקרטיון" כ-700 חיילים על ציודם האישי ואיתם 180 רובים ו-6 מכונות ירייה ("לואיס-גאנבים"), שהביא עמו הכוח מפלוגות 603 ו-606, שחזר מלאריסה.⁴⁸

בבוקר יום רביעי 23/4/1941, בשעה 08:00 לערך, התגלתה האונייה האיטית על ידי מטוסי אויב איטלקיים והופצצה מהאוויר ב-4 גלי תקיפה. בתקיפה השנייה נהרג סגן מפקד הפלוגה הבריטי קפטן כריסטי (Capt. Ernest Wallace Christie) ונפצעו כ-25 מחיילי הפלוגה. האונייה לא נפגעה והמשיכה בדרכה. במהלך הקרב הצליחו החיילים שעל האונייה להפיל 2 מטוסים ולשבות את הטייסים. האונייה המשיכה בדרכה ובשעה 12:00 הגיעה לפתח מפרץ ספיליה (Spilia) באי מילוס (Milos). אחת הסירות הורדה לים ומפקד הפלוגה מייג'ור מוריין והפצועים הגיעו באמצעותה לאי. כעבור פחות מ-10 דקות הותקפה האונייה מהאוויר בפעם החמישית על ידי 2 מטוסי-ים, שהטילו הפעם גם פצצות טורפדו. אחת מפצצות הטורפדו פגעה בירכתי האונייה, התרוממה, קפצה מעליה והתפוצצה בצידה השני. המלחים הזניקו מיד את האונייה לכיוון החוף והיא נתקעה על שרטון במרחק 50 מ' מהחוף ונעצרה, כאשר במקביל, מטוסי האויב המשיכו באש מכונות ירייה ופגעו בכ-15 חיילים נוספים שהיו על הסיפון. מייג'ור מוריין נתן פקודה לכמה מהחיילים שידעו לשחות שישחו אל החוף ויביאו משם סירות. ביחד איתם באו דייגים יווניים והורידו את הנוסעים והצוות אל החוף. הפצועים פונו לבית החולים באי. במהלך יומים הבאים האונייה הריקה הופצצה 5 פעמים נוספות, עד שנהרסה סופית.

לחימה על האי מילוס

על האי הופצצו אנשי הפלוגה מהאוויר ללא הרף. הם הסתתרו במערות, משם הם ראו מטוסי אויב מטביעים במפרץ אוניות נוספות. האוכל אזל וגם הכסף לרכישתו מהמקומיים נגמר, אך עדיין, כשראו חיילי הפלוגה מטוסי אויב מטביעים במפרץ אוניות נוספות, למרות העייפות והתלאות שאפפו אותם, לא היססו לקפוץ למים לעזרת הניצולים. במהלך הימים הבאים עלה בידם להפיל שני מטוסי אויב נוספים. באחד הימים נעשה ניסיון לכבוש את האי על ידי 15 הידרופלנים (מטוסים ימיים) גרמניים, אשר ניסו לנחות ולעגון באחד ממפרצי האי. חיילי הפלוגה פתחו באש מרוכזת ממכונות ירייה והדפו את ניסיון ההשתלטות. עקב פעולות של משתפי פעולה על האי, לא הצליחה הפלוגה ליצור קשר אלחוט עם המפקדה באי כרתים.⁴⁹

ביום רביעי 30/4/1941, עזבה את מילוס סירה ועליה 20 חיילים בריטיים בדרכם לכרתים. בקושי רב הצטרפו אליהם 5 מחיילי הפלוגה. מפקד הפלוגה הבריטי, מייג'ור מוריין, נתן בידם איגרת בקשה לעזרה וביקש מהם שיודיעו במפקדה באי כרתים על הצורך בחילוץ חיילים בריטיים הלכודים על האי. בשעות הבוקר נמסרה ההודעה ליעדה בכרתים. בימייה הבריטית הוחלט לבדוק את אמינות הדברים ושלחו לאי מילוס את המשחתות "הוטספור" (HOTSPUR) ו"קאבוק" (HAVOCK). באותו היום, מפקד הפלוגה הבריטי הגיע לנקודת שבירה והעמיד לרשות החפרים את האפשרויות הבאות: המלטות כבודדים, או כניעה כפלוגה. הסרג'נטים הארצישראליים דחו את הצעותיו, תבעו לתצפת על החוף והיו נכונים להלחם עד הכדור האחרון.

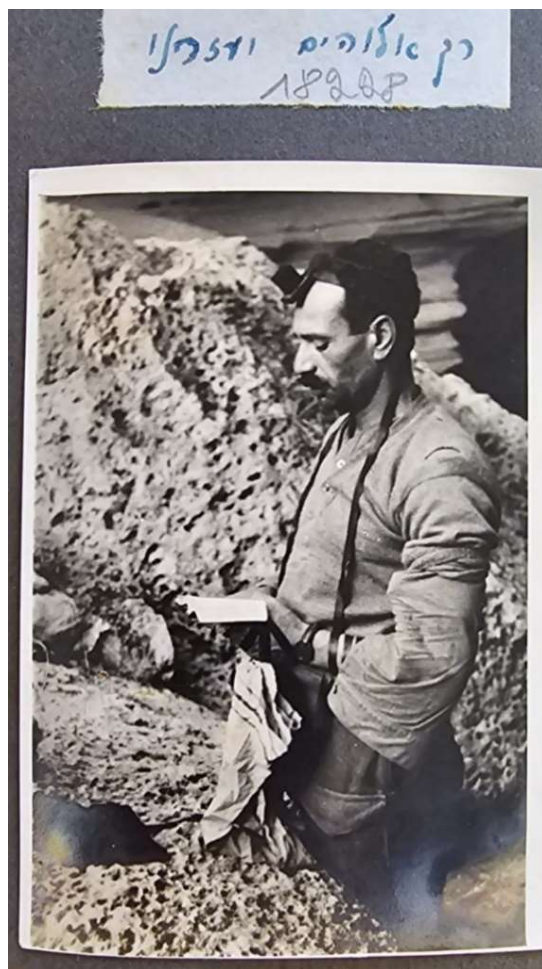
טרם חצות ליל ה-30/4/1941, בשעה 23:00 לערך, הבחינו חיילי הפלוגה בשתי משחתות שהגיעו לקרבת האי. מהמשחתות נשלחו לאי שתי סירות חמושות לבדוק את המצב. החיילים היו במתח רב, כי לא ידעו אם אלו אוניות גרמניות או בריטיות. למזלם, היו אלה שתי המשחתות הבריטיות שבאו לחלצם מהאי. לאחר שכל החיילים שהיו באי הועלו בעזרת סירות

⁴⁸ יומן המלחמה של פלוגת חפרים 606, הארכיון הלאומי הבריטי, תיק WO 169/2423, שם, דיווח מיום 22/4/1941.
⁴⁹ זאב שפר, **ספר ההתנדבות**, עמ' 77-84. שם, סיפור החייל מ. חסיד וסיפור החייל מנדל על הקרבות בדרך ועל האי מילוס.

למשחתת "האבוק" הפליגו המשחתות מהאי טרם אור ליום 1/5/1941 בשעה 03:15 לעבר האי כרתים. באי מילוס, נשארו בבית החולים המקומי רק שני חיילים שהיו פצועים באורח אנוש.^{50,51}

תמונה 7: משמר כבוד ל קפטן כריסטי, סגן מפקד פלוגה 606, שנהרג בדרך לאי מילוס בקרב מול מטוסי אויב איטלקים. (ארכיון פרטי של הקצין מרדכי לייב שיפמן)

תמונה 6: פלוגת חפרים 606 על האי מילוס: תפילה, "רק אלוהים יעזרנו".

• המערכה על כרתים, 20 במאי – 1 ביוני 1941

עבודה בנמל סודה עד יום 20 במאי 1941

ביום חמישי 1/5/1941 בשעה 07:30, הגיעה המשחתת "האבוק" (HAVOCK) מהאי מילוס לנמל סודה ביי (Suda Bey), באי כרתים. מסיפונה ירדו 273 חיילי פלוגת חפרים 606 ומפקדם מייג'ור מורי ועוד 118 חיילים מפלוגת חפרים 603 ומפקדיהם קפטן מק-קולון הסקוטי וסג"ם שיפמן הארצישראלי.

למחרת, צורפו אליהם עוד כ-45 חיילים מפלוגות החפרים השונות, שהצליחו להמלט ממפרץ קאלאמאטה ביוון דרך האי קיתרה. בסך-הכל נמנו באותו יום 436 חיילים בפלוגה 606 המורחבת (פלוגה 606 + מחלקה בת 90 חיילים מפלוגה 603 + מצורפים שנמלטו מיוון לכרתים). בהמשך, מוקמה הפלוגה במטע זיתים סמוך לנמל סודה וחיילי הפלוגה עסקו בפריקת מטעני אספקה בנמל, בהיותם נתונים להפצצות יום-יומיות על הנמל.⁵²

בפרוץ הקרב על כרתים ובמהלך הנסיגה לחוף הדרומי

ביום שלישי 20/5/1941 הופסקה העבודה בנמל. בבוקר, בשעה 06:30, הגיעו מטוסי סיור גרמניים ראשונים לאי. בעקבותיהם, בשעה 07:15, הגיעו לכרתים מאות מטוסי אויב גרמנים ("כענן יתושים"⁵³) ופתחו בהפצצה מאסיבית ובירי ממכונות ירייה והחלו להצניח דאונים, צנחנים וכוחות אחרים במרחב שבין מפרץ סודה לחאניה.

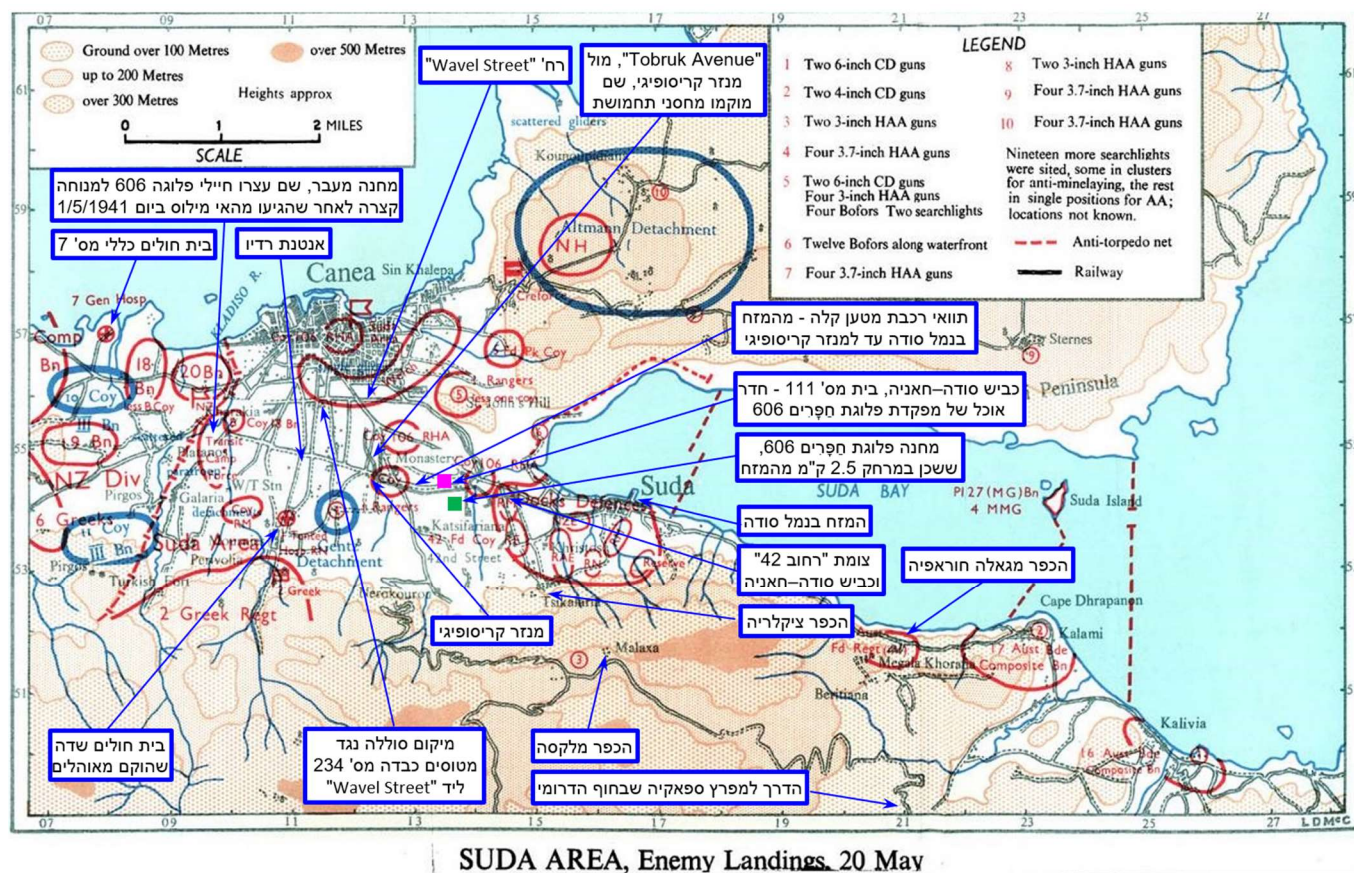
⁵⁰ גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך א', עמ' 378-380.

⁵¹ העתק מיומנו של (הקצין בדרגת קפטן בצבא הבריטי) מרדכי שיפמן בעניין פרשת יוון וכרתים (כתב מכונה), 1941. אצ"מ, תיק K13/197. שם, עמ' 10-4.

⁵² גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך א', עמ' 391-393.

⁵³ יומנו של (הקצין בדרגת קפטן בצבא הבריטי) מרדכי שיפמן בעניין פרשת יוון וכרתים (כתב מכונה), 1941. אצ"מ, תיק K13/197, שם עמ' 17.

בשעה 10:00 התקבל בפלוגת חפרים 606 דיווח, כי צנחנים גרמנים נמצאים באזור. בשעה 10:15 יצאו חיילי הפלוגה למשימות הגנה בסביבתם. קבוצה אחת בת 50 חיילים בפיקודו של קפטן מק-קולוך (Capt. G. McKulloch) וקבוצה שנייה בת 50 חיילים בפיקודו של סג"ם שיפמן, כולם מצוידים ברובים ובתחמושת. האזור עליו הגנו היה צומת הדרכים שבין הכביש הראשי המוביל מסודה לחאניה ורחוב 42 (42nd Street).

מפה 3: מפת הכוחות הצבאיים בכרתים בגזרת סודה-חאניה ביום 20/5/1941. עליה הוספו מיקומים הקשורים לפלוגת חפרים 606. (אתר מקוון, ויקיפדיה, עיין ערך: nzhistory.govt.nz. סימונים על מפת המקור - יוסף שקד)

תמונה 8: חיילי פלוגת חפרים 606 במערך הגנה בפני צנחנים גרמנים, כרתים, 21/5/1941. (הארכיון לתולדות "ההגנה", חטיבה 080, תת חטיבה 760, תיק 1, ארכיון פרטי של הקצין מרדכי לייב שיפמן)

ביום שני 26/5/1941 בשעה 15:00 הגיעה פקודה מהמפקדה הבריטית באי להתכונן לפינוי המחנה. הפלוגה נצטוותה על ידי מפקד הפלוגה הבריטי לעזוב את המחנה, הסמוך לקצה מפרץ סודה, למקום בטוח יותר בהרים.

כעבור שבוע מתחילת הלחימה על כרתים, באשמורת בוקר יום שלישי 27/5/1941, בשעה 04:55, קיבל מפקד פלוגה 606, מייג'ור מוריי, דיווח מאחד מעמיתיו בגזרה קפטן ג'יימס (Capt. H. M. James). הקצין מסר שבלחץ המתקפה הגרמנית הכבדה באזור חאניה ובמפרץ סודה נוצרו פרוצות רבות בחזית והמפקדה בכרתים נתנה פקודה ולפיה: **"על החיילים להתפנות לכפר המצוי על שפת הים במרחק 50 מיל דרומה לקראת פינוי ימי אפשרי"** ואמר שבמהלך העברת הפקודה, שם הכפר אליו על החיילים להגיע נשתכח.

מיד לאחר קבלת ההודעה, ועוד בטרם השלימו הגרמנים את כיבוש האזור וכיבוש כרתים, מסר מייג'ור מוריי את הפקודה לקציני הפלוגה. בשעה 05:05, קרא מייג'ור מוריי לסמל וואנדרמן ופקד עליו להודיע בקצרה למפקדי הכיתות בפלוגה: **"שכל אחד ימצא את דרכו לחוף הדרומי במרחק 50 מיל"** וכן הודה להם על כל העבודה שנעשתה ואיחל: **"יהא אלוהים בעזרכם"**. סג"ם שיפמן, שנכח במקום, הוסיף מעט לפקודה והורה לסמל וואנדרמן למסור לסמלי הכיתות את ההודעה: **"שכל אחד ימצא לעצמו את הדרך לכפר הזה על שפת הים שהוא 50 מיל דרומה"** ולהורות להם להעביר את הפקודה מיד לאנשיהם. הסמלים ביצעו את ההוראה ובשעה 05:15 התפזרה הפלוגה בגבעות. במצב זה, התפרקה הפלוגה כמעט לחלוטין וכל אחד דאג לנפשו. מעטים התארגנו בקבוצות ועשו את דרכם לדרום מזרח האי. במהלך הנסיגה התברר לחיילים שחוף הפינוי נמצא במפרץ הסמוך לכפר ספאקיה (Sfakia).^{54,55}

מספר שעות מאוחר יותר, בשעות הבוקר, נתן גנרל פרייברג (General Freyberg Bernard Cyril), המפקד הבריטי של כרתים, לכוחותיו פקודת נסיגה כללית מהאי מכיוון שלא היה ניתן להגן עליו יותר. הכוחות באזור הראקליון שבצפון האי קיבלו הוראה להתפנות בדרך הים מגמל הראקליון. לשאר הכוחות שבאי ניתנה הוראה לסגת לדרום האי לכפר ספאקיה, לשם פינוי ימי אפשרי.

מרבית חיילי הפלוגה חצו במסע מזורז, מי ברגל ומי ברכב, את שרשרת 'ההרים הלבנים' והגיעו למעבר אימברוס (Imabros), אשר דרכו התנקזו כל העוברים לספאקיה. דרכם של החיילים לספאקיה ארכה בין יום ליומיים ולא מעט חיילים כשלו בדרך מאפיסת כוחות. הדרך הייתה עמוסה בכלי רכב רבים ובעשרות אלפי חיילים מכל היחידות שבאי. בדרך החיילים היו נתונים בעיקר בשעות היום להפצצות ולצליפות ממטוסים גרמנים. במפרץ ספאקיה, כל בוקר עם שחר, החל בהתקפת ה'שטוקות' (מטוסי צלילה-הפצצה גרמנים), על הנמל הקטן שבמפרץ.⁵⁶

תמונה 9: פלוגת חפריים 606 – מזכרת מכרתים, חיילים מהפלוגה עם מכונת ירייה "לואיס-גאן" (צולם באזור מפרץ סודה). (הארכיון לתולדות "ההגנה", חטיבה 080, תת חטיבה 760, תיק 1, ארכיון פרטי של הקצין מרדכי לייב שיפמן)

54

יוסף שקד, יומן המלחמה המקורי של פלוגה ארצישראלית 606 בחיל החפריים (תרגום ותעתיק לעברית), שם, דיווח מיום 27/5/1941. מוזיאון הלוחם היהודי במלחמת העולם השנייה, לטרון, ישראל, אתר מקוון, שם, קובץ מאמרים בנושא מתנדבי היישוב העברי.

55 העתק מיומנו של (הקצין בדרגת קפטן בצבא הבריטי) מרדכי שיפמן בעניין פרשת יוון וכרתים (כתב מכונה), 1941. אצ"מ, תיק K13/197. שם, תאור האירועים ביום 27/5/1941, עמ' 23.

56

גלבר, **תולדות ההתנדבות, כרך א'**, עמ' 394-400.

המתנה לפינוי וכניעה במפרץ ספאקיה

הפינוי ממפרץ ספאקיה החל בפועל בלילה של ה-28 ל-29 במאי והושלם בלילה שבין 31 במאי ל-1 ביוני 1941. פלוגת חפרים 606 המורחבת ופלוגות החפרים הקפריסאיות נקבעו אחרונות בתור לפינוי וחייליהן חיכו בהמתנה מורטת עצבים לתורם על מורדות ההרים שמסביב למפרץ. היחידות האנגליות מנעו בכוח מהחיילים הארצישראליים והקפריסאיים להסתנן לשורותיהן ולעלות לספינות. לעומתן, היחידות הניו-זילנדיות והאוסטרליות גילו הבנה ונתנו לחיילים ארצישראליים רבים להסתנן אל שורותיהן ולתור המפונים. לאור המצב, ניסו חיילים ארצישראליים רבים להיכנס בעורמה לתור, בהעמידם פנים שהם "פצועים מהלכים" (walking wounded), שלהם ניתנה עדיפות בפינוי עם מלוויהם. אלו שהצליחו, עלו על סירות שהביאו אותם לאניות הפינוי שעגנו במפרץ, במרחק מה מהחוף.

לפי יומן פלוגה 606 המורחבת (פלוגת חפרים 606 ומחלקה מפלוגה 603), ביום 31 במאי 1941, על סיפון הנחתת "גלנגייל" (GLENGYLE), שהפליגה בשיירת פינוי מכרתים, הגיעו לנמל אלכסנדריה במצרים הקצין הארצישראלי סג"ם מרדכי שיפמן ו-280 חיילים מפלוגה 606 המורחבת. עם הגעתם לנמל אלכסנדריה, ניתנו לחיילים תה, שוקולד וסיגריות, ומיד הם הועברו באוטובוסים ישירות לשם מנוחה קצרה למחנה סיד-בישר (Sidi-Bisher) הסמוך לאלכסנדריה. משם נשלחו חיילי הפלוגה לחופשה בת שבוע בארץ ישראל. לאחריה, הועברו לשם התארגנות מחדש למחנה אל-קאסאסין. חיילים ארצישראליים נוספים הגיעו כבודדים באוניות אחרות ובשיירות פינוי אחרות, ביניהם 20 חיילים שפוננו מבית חולים בכרתים בדרך הים עוד ביום 17 במאי 1941.

בסופו של מבצע הפינוי, בבוקר יום ראשון 1 ביוני 1941, בשעת הכניעה 09:00, נותרו על החוף במפרץ ספאקיה למעלה מ-8,400 חיילים בריטיים שלא הצליחו להתפנות, ביניהם חיילים ארצישראליים רבים.⁵⁷ מרביתם נפלו בשבי הגרמנים ומקצתם ברחו להרים. חלק מהבורחים נמלטו בסירות קטנות למצרים, אחרים הגיעו לטורקיה ומשם הגיעו לכוחות הבריית. אחרים הסתתרו אצל המקומיים, או הצטרפו לפרטיזנים ביוון ובכרתים. בסך הכל נפלו בשבי בכרתים כ-13,000 חיילים בריטים.⁵⁸

במערכה בכרתים נפלו בשבי הגרמני כ-150 חיילים ארצישראליים מפלוגת חפרים 606 המורחבת לבדה, מהם: כ-70 חיילים מפלוגה 606 המקורית, כ-50 חיילים מפלוגת חפרים 603 (שהשתייכו לאותו הכוח שנסוג עם פלוגה 606 מיוון לכרתים דרך האי מילוס) וכ-30 חיילים מיחידות חפרים אחרות. עוד נפלו בשבי כ-20 חיילים ארצישראליים ששירתו ביחידת תפעול הנמלים העברית 1039 וכבודדים ביחידות בריטיות שונות (חיל האוויר, יחידות לסילוק פצצות, נהגים, אתמים וכדומה).⁵⁹

בסך הכול נפלו בכרתים בשבי הגרמני כ-170 חיילים ארצישראליים יהודים וכ-40 חיילים ארצישראליים ערבים.

7. פעילות יחידות החפרים העבריות לאחר הקרבות ביוון ובכרתים

מספרם של חיילי חילי החפרים שנותרו בשירות פעיל לאחר הקרבות ביוון ובכרתים

מבין כ-1,900 חיילים יעודיים מחיל החפרים שהגיעו ליוון, נפגעו בקרבות ביוון (אפריל 1941) ובכרתים (מאי 1941) למעלה מ-1,150 חיילים. מרבית הנפגעים נפלו בשבי וקרוב ל-50 נפלו חלל במהלך הקרבות. נוכח מספר הנפגעים הרב פורקו ביום 1/7/1941 פלוגות החפרים העבריות: 602, 603, 604, 605, 608 והפלוגה הערבית 607. מבין פלוגות החפרים הארצישראליים שנשלחו ליוון, נותרה בשירות רק פלוגת חפרים 606. החיילים מהפלוגות שפורקו, אשר לא נפגעו במהלך הקרבות, הועברו לשרת בפלוגת החפרים העבריות שנותרו בשירות פעיל (601, 606 ו-609).

עד לתאריך 1 ביוני 1941, מועד סיום הקרבות בכרתים, פונו מכרתים למצרים למעלה מ-300 חיילים מפלוגה 606 המורחבת. הם הצטרפו לחיילים ארצישראליים שהצליחו להמלט מיוון, או פונו למצרים בסוף אפריל 1941. מסך כל אלו, מאות חיילים שוחררו מהשירות לאחר הקרבות ביוון ובכרתים מטעמי בריאות.

בנוסף לחיילים שפוננו או נחלצו מיוון ומכרתים, נותרו בשירות עוד למעלה מ-700 חיילים מחיל החפרים שלא נשלחו ליוון ולא נפגעו במהלך המלחמה. לפי דיווח סטטיסטי מיום 23/6/1942 נותרו בשירות כ-1,100 חיילים מחיל החפרים, לפי הפירוט הבא: 230 חיילים בפלוגה 601, 220 בפלוגה 606, 250 בפלוגה 609, 180 בפלוגה 611, 90 במחנה סרפנד, 100 בבסיס ההתארגנות של חיל החפרים במצרים (במחנה אל-קאסאסין) ו-30 ביחידת קומנדו שהייתה בשלבי פירוק.⁶⁰

⁵⁷ דו"ח מבצעים מקוצר של הרגימנט ההררי הגרמני מס' 100 מפרט את מספר השבויים שנפלו במפרץ ספאקיה בין התאריכים 28/5/1941 ו-1/6/1941 באופן הבא: 256 קצינים בריטים, 9,103 בעלי דרגות אחרות, ביניהם 900 יוונים. המקור המדויק הוא קצין המבצעים של הרגימנט מאיור אוטץ (UTZ) בדיווח למפקד הדיבזיה ההררית מס' 5 בפיקודו של יוליוס (פאפא) רינגלר. ארכיון הצבא הפדרלי הגרמני, פרייבורג, גרמני. שם, יומן המלחמה של רגימנט 100.

⁵⁸ בדיווח של קצין אספקה גרמני, מיום 21/6/1941 ונכון ליום 20/6/1941, נמסר שנפלו בשבי בכרתים 10,162 בריטים ו-5,676 יוונים. בדיווח מאוחר יותר מאותו מקור מיום 3/7/1941 נמסר כי נפלו בשבי 541 קצינים בריטים, 12,582 בעלי דרגות אחרות בריטים ו-5,608 יוונים. ארכיון הצבא הפדרלי הגרמני, פרייבורג גרמניה, תיק RH-12-348, שם נספח 13 ונספח 14.

⁵⁹ גלבר, **תולדות ההתנדבות, כרך א'**, עמ' 400-401.

⁶⁰ דו"חות סטטיסטיים על הגיוס לצבא הבריטי, אצ"מ, תיק S25\5097, שם.

• מצרים, ברצועת החוף של מדבר המערבי, יוני 1941 - ספטמבר 1942

פלוגות החפרים העבריות 601 ו-609 שלא נשלחו ליוון המשיכו בפעילויות תומכות לחימה ברצועת החוף של המדבר המערבי במצרים.

פלוגת חפרים 601

בתקופה יוני – ספטמבר 1941 תפקידי פלוגה 601 היו בעיקר ביצוע עבודות סווארות בנמל מרסה-מטרוח והנחת צינור מים באזור. משם עברה הפלוגה למחנה סידי בארני (Sidi Barrany) והועסקה באזור בפריקת שיירות ציוד ותחמושת. ביום 12/12/1941 הועברה הפלוגה למחנה מושיפה (Moshifa) והועסקה בהנחת מסילת ברזל באזור. ביום 17/6/1942 הגיעה הפלוגה למחנה אל-אמיריה (El-Amiriya). ביום 20/7/1942 עברה הפלוגה למחנה אל-שאט (Al-Shatt) למשך כחודש ימים, שם הועסקה ברציפי הנמל בפריקת אוניות. מאוגוסט 1942 שהתה הפלוגה במצרים, בבסיס ההתארגנות של חיל החפרים, במחנה אל-קאסאסין, הנמצא כ-60 ק"מ מקהיר.

אותרה רשימה שמית אותנטית, הנכונה ליום 28/2/1942, אשר מפרטת את מצבת כוח האדם בפלוגת חפרים 601 בחלוקה לפי כיתות.⁶¹ ברשימה מתועדים שמותיהם ומספריהם האישיים של 265 חיילים יהודים וחייל ערבי אחד. מהרשימה עולה, כי פלוגה 601 הפכה להיות פלוגה יהודית באופן מלא. החיילים הערבים שהוצבו בפלוגה 601 מעת הקמתה, הועברו לאחר הקרבות ביוון ובכרתים לפלוגות החפרים העבריות 610, 611, 612, 613 שהוקמו לאחר קרבות אלו. פלוגה 601 פורקה סופית ביום 4/10/1942. בתאריך זה מנתה הפלוגה 342 חוגרים.⁶² חיילי הפלוגה שפורקה הועברו לחילות אחרים לשם שיבוץ מחדש. רובם שובצו ביחידות עבריות ומיעוטם ביחידות בריטיות.

פלוגת חפרים 609

תפקידי פלוגה 609 היו בעיקר הקמת ביצורים והנחת צינור מים ברצועת החוף של המדבר המערבי במצרים. ביום 30/5/1941 עברה הפלוגה למחנה קסאבה (Qassaba), ששכן כ-15 ק"מ מזרחית לעיר מרסה מטרוח. משם הקצתה הפלוגה קבוצות עבודה להקמת ביצורים באזור. ביום 19/10/1941 עברה הפלוגה למחנה ביר-אבו-מסעוד (Bir-Abu-Mashud) וכעבור שבוע עברה הפלוגה למחנה ביר-ווייר (Bir-Weir) הסמוך. שני המחנות היו ממוקמים ברצועת החוף הסמוכה לאלכסנדריה. ממחנות אלו הקצתה הפלוגה חיילים לצורך הנחת צינור מים לאורך רצועת החוף. לעיתים נעשתה העבודה תחת הפצצות אויב וכתוצאה מהן נפצעו ונהרגו מספר חיילים מהפלוגה. הפלוגה פורקה סופית במצרים בתחילת אוקטובר 1942. חיילי הפלוגה שפורקה הועברו לחילות אחרים לשם שיבוץ מחדש.

• קפריסין, נמל פמגוסטה, יולי 1941 – יולי 1942

פלוגת חפרים 606

במהלך הקרבות ביוון ובכרתים נפלו בשבי הגרמני כ-110 מחיילי פלוגה 606 (40 ביוון וכ-70 בכרתים). השאר הצליחו להמלט בעורמה מכרתים באמצעות הסתננות לשיירות הפינוי והגיעו לנמל אלכסנדריה במצרים. הפלוגה התארגנה מחדש במצרים, במחנה אל-קאסאסין, כאשר את השורות החסרות מילאו בעיקר קצינים וחוגרים בריטים. ביום 17/7/1941 עזבה פלוגה 606 את המחנה לכיוון נמל פורט סעיד (Port Said), שם עלתה ביום 18/7/1941 על גבי אוניית הסוחר הפולנית "ורשה" (WARSZAWA), אשר הפליגה לקפריסין והגיעה ביום 20/7/1941 לנמל פמגוסטה (Famagusta). משם, הועברה הפלוגה למחנה סטאוורוס (Stavros) הסמוך לעיר. למחרת היום החלה הפלוגה לעבוד בפריקת אוניות בריטיות ברציפי נמל פמגוסטה. מדי פעם, במהלך העבודות, התקיפו מטוסי האויב את הנמל.

בתקופה אוגוסט-ספטמבר 1941 עמדה מצבת הפלוגה על 341 חיילים וקצינים. היא הופעלה תחת פיקוד הארמיה ה-7 הבריטית, ששהתה באי. ביום 29/1/1942 הוחזרו מקפריסין כ-70 מחיילי הפלוגה, כדי להצטרף לפלוגות הרגלים העבריות של ה"קאפס" מס' 16 ו-18, שהתארגנו במחנה סרפנד.

במהלך ינואר-פברואר 1942 שמרה הפלוגה על הקו הימי בגזרתה. במהלך כל חודש מרץ 1942 ביצעה פלוגה 606 את תוכנית אימוני השדה שלה. במהלך חודש מאי 1942 הועסקה הפלוגה בפריקת אוניות ברציפי נמל פמגוסטה. במהלך החודש נערכו אימונים לכיתות (Sections) אשר עליהן הוטל לפעול במקרה של פשיטות אויב. במהלך חודש יוני 1942 הוקצו חיילים לתגבור העבודה ברציפים ולשמירה על תחמושת שאוחסנה בנמל.

ביום 22/7/1942 הפליגו 245 חיילי פלוגה 606 מנמל פמגוסטה בקפריסין לנמל אלכסנדריה במצרים. עם הגעתם הועברו החיילים למחנה אל-קאסאסין. במהלך אוגוסט 1942 פורקה שם הפלוגה ואנשיה שובצו ליחידות אחרות בצבא הבריטי כגון: יחידות רגלים (במיוחד לפלוגת הרגלים העבריות של ה"קאפס" מס' 20 ו-22, שהקמתן החלה באותה תקופה), פלוגת תפעול הנמלים העברית 1039, חיל החרושת וליחידות מקצועיות אחרות (קומנדו, חיל הציוד וכדומה).

⁶¹ רשימות חיילים המוצגים בפלוגה 601, דיווח מיום 28/2/1942, אצ"מ, תיק S25\11166, שם,

⁶² יומן המלחמה של פלוגת חפרים 601, הארכיון הלאומי הבריטי, תיק WO 169/6399, שם, דיווחים מיולי-אוקטובר 1942.

• **פירוק פלוגות החפרים 601, 606 ו-609 – המסדר האחרון, 8 באוקטובר 1942**

לאחר נפילת יוון וכרתים וסיום הקרבות במזרח אפריקה, עלה ספק אם ניתן לשקם את פלוגות החפרים ולהחזירן לשירות. בתיאום בין מנהיגי היישוב (משה שרת) והצבא הבריטי (קולונל ג'ון מק-קנדליש במפקדה בקהיר), הוחלט באפריל 1942 על החזרת פלוגות החפרים שעדיין נותרו בשירות לארץ ישראל ופירוקן. יישום ההחלטה התממש מספר חודשים מאוחר יותר. פלוגת החפרים 606 פורקה סופית במצרים במהלך אוגוסט 1942. פלוגות החפרים 601 ו-609 פורקו במצרים בתחילת אוקטובר 1942.

ביום 8/10/1942, התקיים מסדר סיום חגיגי "באחד המחנות של הצבא בארץ" (במחנה סרפנד) לחיילי פלוגות החפרים 601, 606 ו-609.⁶³ על האירוע נכתבו בעיתון "דבר" מיום 9 אוקטובר 1942, בין השאר, הדברים הבאים: "הוחלט לפזר את הפלוגות 601, 606 ו-609, פלוגות החפרים (א"י) כדי שאפשר יהיה לנצל במידה מלאה את כושר המעשה ואת אימונן הצבאי".⁶⁴ אחרי המסדר, בתום שירות של 3 שנים, פורקו פלוגות החפרים באופן רשמי. חייליהן המשיכו את שירותם בצבא הבריטי ביחידות אחרות, אליהן שובצו בפועל, עוד קודם לאותו מסדר.^{65,66} חלק מהיחידות, אליהן הועברו חיילי פלוגות החפרים שפורקו, נשלחו בסוף שנת 1944 לחזית באיטליה במסגרת הבריגדה היהודית וכפלוגות עבריות עצמאיות תומכות לחימה. חיילי חיל החפרים, אשר הועברו ליחידות אלה, תרמו מניסיונם הצבאי במערכות: לוב, קרן אפריקה, יוון, כרתים וקפריסין והשתתפו בלחימה עד לניצחון.

פירוק פלוגות חפרים ארצישראליות

שהועברו לשירות צבאי פעיל בגדוד הארצישראלי. — דברי שבח לחפרים בפקודת המטה הראשי

וצורפה לחיל המגלוח הבריטי ששירת בצרפת עד הפינוי. שירותה של זו ביוון הביא לה הוקרה מרובה ודברי שבח. אחר כך שירתה במדבר המערבי. 6 חד" שים היתה בטוברוק והוצאה משם ביוני השנה. אנשי פלוגת 606 שירתו במערכת לוב הראשונה, ביוון ובכרתים. אחר כך נשלחו לקפריסין ושם שנה אחת. פלוגת 609 עמדה בשירות בלתי פוסק במדבר המערבי במשך שלוש מערכות. חלק מאנשיהן עוברים ליחידות שבהן חנוצל למחיותם הטכנית במלואה. אח" רים שוב יסופחו אל הגדוד הארצישראלי המולך וקם.

באחד המחנות של הצבא בארץ נערך אתמול טקס הפירוק של 3 פלוגות חפרים ארצישראליות. באיגרת מאת המטה הראשי שנקראה לפנייהם נאמר: "הוחלט לפזר את פלוגות החפרים הארצישראליות מס' 601, 606 ו-609, כדי שאפשר יהיה להפיק את כל מלוא התועלת שבמומחיות ובהתאמנות הצבאית של הפלוגות הללו, במקום שדרושים יותר מומחיות וידיעה צבאית משדרוש בפלוגת חפרים. הישגי שלוש הפלוגות הללו גם אנשיהן וגם החיילים הארצישראלים כולם יוכלו לים בצדק להתנאות בהם". הפלוגה 601 היתה חלק ביחידה הארצישראלית הראשונה שנכנסה בשירות

תמונה 10: תיאור בעיתונות העברית של מסדר צבאי שהתקיים במחנה סרפנד ביום 8/10/1942, לרגל פירוק פלוגות החפרים: 601, 606 ו-609 והעברת אנשיהן ליחידות צבאיות אחרות. עיתון "דבר", 9 באוקטובר 1942, עמ' 6, עיתונות יהודית היסטורית, אתר מקוון)

• **שירות בארץ ישראל- מחנה ואדי סראר, אוגוסט 1941 – יולי 1943**
פלוגה חפרים עברית 611

לאחר הקמתה באוגוסט 1941 הוצבה פלוגה 611 במחנה ואדי סראר, הסמוך לגדרה, וביצעה עבודות במחסני תחמושת במחנה. לפי דיווח מיום 7/10/1941, מנתה פלוגת חפרים 611 לפחות 281 חיילים, כולם יהודים.⁶⁷ סביר, שהפלוגה המשיכה בפעילותה זו שם תקופה ארוכה. קרוב לוודאי, שפלוגה 611 פורקה במהלך יולי 1943, שכן במועד זה פלוגות החפרים הארצישראליות הערביות סיימו את שירותן במחנה ואדי-סראר. הפלוגה הערבית 613 ששירתה במחנה ואדי-סראר עברה ביום 24/7/1943 למצרים. בשנה זו תועד ברשומות בריטיות מעבר של חלק מחיילי פלוגה 611 לפלוגות הרגלים העבריות של ה"באפס".

⁶³ עיתון "הצפנה", 9 באוקטובר 1942, עמ' 1, עיתונות יהודית היסטורית, אתר מקוון.
⁶⁴ עיתון "דבר", 9 באוקטובר 1942, עמ' 6, עיתונות יהודית היסטורית, אתר מקוון.
⁶⁵ עיתון "המשקיף", 9 באוקטובר 1942, עמ' 8, עיתונות יהודית היסטורית, אתר מקוון.
⁶⁶ עיתון "הבקר", 11 באוקטובר 1942, עמ' 2, עיתונות יהודית היסטורית, אתר מקוון.
⁶⁷ מכתב לרב הצבאי י. רפאלוב, מיום 7 באוקטובר 1941, אודות מספר החיילים היהודים ביחידות שונות. אצ"מ, תיק S25\11165, שם.

8. פרשת השבי

• מחנות השבויים ביוון

יעדם הראשון של אלפי השבויים היה מכלאה זמנית פתוחה בקאלאמאטה. המחנה היה באחריות דיוויזיית השריון ה-5 של הצבא הגרמני. במפקד שנערך למחרת הכניעה ב-30 באפריל, נמצא כי במחנה שוהים 2,000 חיילים בריטים וביניהם 113 קצינים; 1,300 אוסטרלים וניו-זילנדים, ביניהם 55 קצינים; 1,200 חפרים קפריסאים, ביניהם 3 קצינים; 1,350 חיילים ארצישראליים, ערבים ויהודים, ביניהם שני קצינים יהודים; 150 הודים; 150 אנשי צי, שחורים למחצה; 2,000 יוגוסלבים, ביניהם כ-100 קצינים. רעב כבד שרר במכלאת השבויים.⁶⁸

ממכלאת השבויים הזמנית בקאלאמאטה הועברו השבויים למחנה שבויים בעיר קורינת (Corinth). יחידת צייד טנקים 525 גרמנית ניהלה את מחנה המעבר הזה. גם שם תנאי המחיה היו קשים ביותר והרעב עשה שמות בחיילים. לפי הנתונים הגרמניים, היו במחנה 1,907 חיילים ארצישראליים (יהודים וערבים). בקורינת החלו הגרמנים לחקור את השבויים. במהלך יוני 1941 הגיעו למחנה בקורינת שבויים שנתפסו בכרתים, רובם באזור ספאקיה.

מהעיר קורינת הועמסו השבויים על קרונות בקר והובלו ברכבות לסלוניקי. היו שהצליחו להימלט מהקרונות תוך כדי המסע. בסלוניקי הוחזקו השבויים במחנה מעצר במשך קרוב לשלושה שבועות. נאסר על כל מגע בין השבויים הארצישראליים למקומיים, בשל החשש שמקרב הסווארים (חיילי פלוגת תפעול הנמלים העברית 1039), שהיו ילידי העיר סלוניקי, יהיו כאלה שינסו להימלט ולהסתתר בקרב האוכלוסייה המקומית.

• מחנה השבויים בכרתים

מחנה השבויים בכרתים הוקם במפרץ אי אפוסטולי (Agii Apostoli / Άγιοι Απόστολοι), כ-5 ק"מ מערבית לעיר חאניה. חלקו של המחנה הוקם בשטח בית חולים צבאי בריטי מס' 7 (General Hospital No. 7) שנפגע בקרבות. מספר השבויים במחנה הגיע לכ-10,000 שבויים, כולם נדחסו בשטח מאוד קטן, תוך שמירה על הפרדה בין הלאומים השונים. התנאים היו איומים ובית החולים התנהל ללא ציוד רפואי הולם: ללא תרופות וחומרי הרדמה לצורכי ניתוח. הדיונטריה השתוללה ולצידה כינים ואפילו מחלת שיתוק ילדים.

הרעב במחנה היה כבד מנשוא. במשך כל זמן קיומו של המחנה, עד תחילת שנת 1942, לא הגיעו למחנה אנשי הצלב האדום ולא חבילות מזון או דברי דואר. השמירה התבצעה תחילה על ידי יחידה של צנחנים גרמנים, בהמשך על ידי חיילים מהדיביזיה ההררית מס' 5 ואחר-כך, על ידי יחידת נוער היטלראי שהתעמרה בשבויים, עד שגם זו הוחלפה ביחידה של חיילים גרמנים ממשמר המולדת (Landschutz). היעדר הקשר עם אנשי הצלב האדום איפשר לגרמנים להנהיג במחנה יחס קשוח יותר מזה שהיה מקובל במחנות השבויים ביוון. הגרמנים תרצו את המחסור באוכל ובתרופות בפעילות הצוללות הבריטיות שלא נתנו לאספקה להגיע לאי. לצד מחנה השבויים הבריטי היה גם מחנה לשבויים יוונים, אשר היחס אליהם היה אפילו קשה עוד יותר.⁶⁹

• מחנות שבויים באיטליה

למעלה מ-250 משבויי היישוב העברי בחזיתות יוון וכרתים (אפריל-מאי 1941) שהוחזקו ביוון במחנה השבויים בעיר קורינת וכמה עשרות משבויי חזית לוב (1942), ביניהם חיילים רבים מחיל החפרים (סך-הכל כ-300 שבויים), הועברו למחנות שבויים באיטליה (למשל מחנה שבויים מס' P.G. 65, שהוקם בין הערים Gravina ו-Altamura, הנמצאות בדרום איטליה, בנפת בארי שבמחוז פוליה). בשנת 1943 הועברו השבויים ממחנות אלו למחנה השבויים למסדורף (Stalag 8B) בפולין.⁷⁰

• היישוב והשבי

לקראת סוף אפריל 1941 החלו להגיע לסוכנות פניות של משפחות החיילים בדאגה לגורלם. בראשית מאי כבר היו בידי מנהיגי היישוב ידיעות ראשונות, מקוטעות, על מה שקרה ביוון. הבריטים נמנעו מלפרסם בתקשורת את דבר קיומן של פלוגות יהודיות או ארצישראליות, אולם שידורי התעמולה הגרמניים הזדרזו לציין את תפיסתם של כ-1,000 שבויים ארצישראליים. העצבנות ביישוב הייתה רבה.⁷¹ בראש הדאגה היה החשש שהגרמנים יתייחסו לשבויים היהודים כדרך שנהגו ביהודי הרייך השלישי. הדאגה התמקדה בעיקר בשבויים ממוצא גרמני. החשש היה שינהגו בהם כבוגדים ולא כשבויי מלחמה בריטיים.

הידיעות על נפילת המתנדבים הארצישראליים בשבי ביוון במפרץ קאלאמאטה ולאחר מכן בכרתים במפרץ ספאקיה, הגיעו לארץ ישראל בעיצומם של ימי החרדה מפני פלישת כוחות הציר לארץ, באביב של שנת 1941. עוד קודם שנודע על הנפילה בשבי ביוון ובכרתים, פשטו שמועות (ככל הנראה לא נכונות), על חיילים ארצישראליים שנפלו בשבי האויב בקרבות המדבר

68 גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ד', עמ' 145-136.

69 גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ד', עמ' 148-145.

70 גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ד', עמ' 180-179.

71 גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ד', עמ' 153-151.

המערבי. בתאריך 19/6/1941 דיווח הגנרל הנרי מייטלנד וילסון (מפקד הכוחות הבריטיים ביוון) ליצחק בן צבי כי "מקרב 2,200 החיילים הארצישראליים שהגיעו ליוון, כ-1,840 הינם נעדרים ומניחים שמרביתם שבויים ומיעוטם חללים".⁷²

לקראת סוף יוני 1941 החלו להתפרסם בעיתונות העברית רשימות נעדרים ויוון וכתרים. בתחילת ספטמבר 1941 הודיע שר המלחמה דויד מארג'סון (Sir David Reginald Henry Margesson) בתשובה לשאלתה בפרלמנט הבריטי, ששלטונות הצבא מניחים כי 1,450 ארצישראליים (יהודים וערבים) שנפלו בשבי במערכות יוון וכתרים, הועברו לגרמניה, ואין עדות לכך שהגרמנים נוהגים בהם בדרך שונה מזו שבשאר השבויים.

בנובמבר 1941 שוב נשאל שר המלחמה מארג'סון בפרלמנט על גורל השבויים הארצישראליים. לפי הנתונים שמסר הפעם בתשובתו: נעדרו מיוון ומכתרים 1,444 חיילים ארצישראליים, מהם 1023 יהודים ו-421 ערבים. תשובתו הסתמכה על דו"חות ממחנות הקבע של החיילים. הנתונים שציין שר המלחמה היו נמוכים מדיוחי הסוכנות היהודית, שהסתמכה בעיקר על דיווחי הצלב האדום ממחנות שבויים זמניים ועל שמות שבויים שנמצאו בדרכם למחנות שבויים בגרמניה.⁷³

עבור היישוב העברי פרשת השבי הייתה זעזוע קשה ומבחן ליכולת מוסדותיה לדאוג לשלום המתנדבים. היישוב העברי חווה רגיעה מסוימת כאשר התברר שגורל השבויים הארצישראליים אינו שונה מגורל חבריהם הבריטים.

ח י ל י מ	
חיילים נעדרים שנקבע כי הם שבויים	
רשימת ארצישראליים שעליהם הודיעו תחילה כנעדרים ועתה נקבע כי הם שבוים:	א. ימיני, ב. וילנר, ג. לוי, מ. פקלר, ש. צייג, ו. היימן, ס. מושקס, ת. קאראו, ז. פוטשביץ-הדרי, א. ליטבק, ד. חסיד, א. זיממן, מ. עייש, פ. אריבא, ס. א. שירותי, י. פילר, א. א. בנט, ש. תמר, ש. נוספראס, ד. ק. קויטל, מ. בראיק, ק. ארליכמן, א. מ. מורחי, מ. טומליר, א. ס. סליס, מ. אקסלרוד, ה. לרכנפלד, ד. כפלה, ג. אפיר, ש. גרצברג, י. לוי, ח. ברוכוב, י. א. שפיר, ד. מורחי, טוד, לולק וולק, ש. ש. אינשטוס, שליאר שלום, י. שרייבר, ב. וולושנסקי, צ. סמבור, א. קניג, ה. כהן, ש. גלאשר, ו. וואכטר, ס. י. אשור, י. לוכסנבורג, ה. שנאבל, ג. סאויצקי, י. גרב, צ. מורחי, י. לוכסנבורג, מ. רוזנברג, א. ווייס
ב. גלס, י. ישראלי, מ. קספוז, ש. ברקוביץ, ס. אחס, ו. צירינבוים, ש. ווייס, צ. ברטנבסקי, י. קס, א. כ"ץ, צ. מליניאק, פ. שווי, ה. קונשטנט, ש. שוויגור, ש. מוטיק, א. לבקוביץ, ש. בן מאיר, מ. אלמאן, מ. מנדל, א. ליכט, מאן, א. שלזינגר, י. דויטש, א. ברנשטיין, ק. בינוולד, ב"צ ששון, י. אלקלעי, ש. ראדאנאס, ש. לוי, ש. מורחי, א. ליינ, ש. ש. פ. ווינשטוק, י. חס, א. ברדס, א. כצמן, ד. רוטמן, י. פוכסלר, ס. מר, סאליביץ, מ. קלדר, בן אצילים, רייכ, מאן, מ. ברורמאן, מורחי, ביסו, ה. קיכמן, צ. גלוק, ש. בן חדש, יוסטרייכר, גריגר, פרנקל, מ. ברנשטיין, ש. הלר, צ. רוניס, ש. אסמאן, א. גדר, לוי, תחילה הודיעו שהוא שבו ועתה נקבע מקומו: שמעוני, שלום, בצלאל כהן נה"ל(י).	

תמונה 11: דוגמא לפרסום רשימת שבויים בעיתונות העברית, 5 בינואר 1942 (עיתון "צופה", 5 בינואר 1942, עמ' 4, עיתונות יהודית היסטורית, אתר מקוון)

קשיים בבירור מספרם הכולל של השבויים

הקרבות הקשים שבהם השתתפו מתנדבים אלו במהלך מלחמת העולם השנייה, ביוון (אפריל 1941) ובכתרים (מאי 1941), התאפיינו בצד הבריטי בכאוסיות, בנסיגות ארוכות, ביחסי כוחות גרועים, בהערכות מצב שגויות וביכולת פיקוד ושליטה לקויים. כל אלה גרמו לתבוסות קשות, להרוגים, לנעדרים רבים, לניחוק יחידות ובודדים מיחידות האם שלהם ולאובדן שליטה על כוח האדם ועל אמצעי לחימה. כתוצאה מכך, התקבל מידע חלקי בלבד מהזירות השונות אודות גורל הנפגעים, הן בקרב פיקוד הצבא הבריטי והן בקרב היישוב הארץ-ישראלי והנהגתו.

קצב השתנות הנתונים הסופיים של מספר השבויים, הנעדרים וההרוגים בעת שביים היה איטי. למעשה חלו בנתונים שינויים במשך כל המלחמה. שבויים נמלטו, בורחים נתפסו ושיבושי שמות ומספרים אישים התגלו ובאו על תיקונם, וחשפו בכך כפילויות או חיסורים בדיווחים קודמים. הקושי העיקרי בחישוב מספר השבויים היה בכך שלא כולם זוהו כשבויים ארצישראליים. חלקם לא נשאו קידומת PAL (למשל המתגייסים הארצישראליים לחיל האוויר הבריטי), קצתם לא הזדהו בשבי כיהודים וכן הייתה בעיית זיהוי של השבויים היהודים והערבים ששירתו בפלוגות החפרים המעורבות, ביחוד בני עדות המזרח שנשאו שמות ערביים, או בעלי צליל דומה. קושי נוסף נגרם בשל המעקב אחר הבורחים והנתפסים, שחייב עדכון סטטיסטי שוטף.⁷⁴

מכתב מיום 19/6/1941 מגנרל וילסון ליצחק בן צבי, הארכיון הציוני המרכזי, תיק S25\10019, "הגיוס לצבא הבריטי", שם.

גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ד', עמ' 156-157.

גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ד', עמ' 158-161.

• מחנות השבויים בגרמניה והחיים בשבי הנאצים

ראשונים להגיע למחנות הקבע היו שלושת הקצינים הארצישראליים (סג"ם יצחק בן-אהרון, סגן נתן גרשוני, סג"ם שמעון הכהן) שהופרדו משאר השבויים ונשלחו למחנה השבויים לקצינים ביבראך (Biberach) שבדרום גרמניה. תנאי החיים שם היו נוחים יחסית. בתחילת 1944 הם הועברו יחד עם עוד כ-120 קצינים למחנה שבויים חדש ברוטנבורג (Rothenburg).⁷⁵

מרבית השבויים הארצישראליים נשלחו ממחנות הקליטה ביוון למחנה השבויים הגדול בגרמניה: סטאלאג 8B (STALAG VIII B / 344 LAMSDORF) בעיר לאמסדורף (Lamsdorf (Lambinowice בשליזה העילית ולמחנה 383 בהוהנפלץ (Hohenfels).⁷⁶ בתחילת אוגוסט 1941, שלושה חודשים לאחר שנפלו בשבי, הגיעו 1,160 שבויים ארצישראליים בשתי קבוצות למחנה לאמסדורף. שם הצטרפו ל-12,000 שבויים בריטים ו-7,000 שבויים בני עמים אחרים. במחנה זה שוכנו השבויים היהודיים בצריפים נפרדים משלהם (כנדרש באמנת ז'נבה: "שלא לערב גזעים", קרי שבויים ארצישראליים עם שבויים בריטים). חלק מהשבויים נשלחו ממחנות השבויים למחנות עבודה (Arbeitslager), שם הועסקו בעבודות כפייה שונות, כמו: כריית פחם, חקלאות, כריתת יערות ובתעשיית הנייר. מי שניסה להתנגד לעבודות הכפייה, היה צפוי לענישה קשה עד עונש מוות. במחנות השבויים נהלו חיי תרבות והתקבלו חבילות מהצלב האדום. תנאי החיים היו סבירים, עד שהורעו בסוף שנת 1942.⁷⁷

השבויים הערבים מקרב הארצישראליים הופרדו ונשלחו לסטאלאג 3D, שם היו נתונים לתעמולה של משתפי פעולה עם הנאצים, בעיקר המופתי של ירושלים. בקרב הערבים היו גם יהודים ממוצא מזרחי, שנחשבו בטעות לערבים. בהמשך הם נשלחו למחנה השבויים בעיר לאמסדורף.

תמונה 12: תג שבו, מתוך עזבונו של אברהם פריד מפדויי השבי. (אתר מקוון, ויקיפדיה, עיין ערך: מתנדבי היישוב בחיל החפרים)

תמונה 13: מסדר בוקר במחנה השבויים סטאלאג 8B, לאמסדורף, שליזה העילית, גרמניה. מעזבונו של אהרון ויגריזר, מפדויי השבי. (אתר מקוון, ויקיפדיה, עיין ערך: מתנדבי היישוב בחיל החפרים)

⁷⁵ שליזה העילית היה מחוז מעורב שתושביו גרמנים ופולנים. המחוז הועבר מפולין לשלטון גרמני בשנת 1922. ב-1945 הוחזר המחוז לפולין.

⁷⁶ גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ד', עמ' 163-167.

⁷⁷ גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ד', עמ' 163-167.

במחנות העבודה שבסביבת העיר אושוויינצ'ים, הסמוכה למחנה ההשמדה אושוויץ, פגשו השבויים בעובדי כפייה יהודים, מהם נודע להם לראשונה על קורות היהודים ועל האקציות נגדם. יחד עם זאת, במפגשים חטופים אלו לא התבררה לשבויים תמונת מצבם של היהודים במחנות ההשמדה במלואה. במרבית המפגשים מסוג זה ניסו השבויים לתמוך בעובדי הכפייה היהודים במזון מחבילותיהם.⁷⁸

תמונה 14: חפרים ארצישראליים שבויים במחנה שבויים נאצי בגרמניה עם מנהיגם הסמל יוסף קרלנבוים (אלמוגי), במרכז התמונה. (אתר מקוון, ויקיפדיה, עיין ערך: מתנדבי היישוב בחיל החפרים)

תמונה 15: קבלת חבילות הצלב האדום. לאמסדורף, סטאלאג B8, שלזיה העילית, גרמניה. מעזבונו של חסקל נוימן. (אתר מקוון, ויקיפדיה, עיין ערך: מתנדבי היישוב בחיל החפרים)

תמונה 16: קבוצת ספורט במחנה השבויים 383 בגרמניה. מעזבונו של חיים גלובינסקי, מפדויי השבי. (אתר מקוון, ויקיפדיה, עיין ערך: מתנדבי היישוב בחיל החפרים)

השבויים עמדו על זכותם לקבור את חבריהם, שנהרגו או נרצחו במהלך השבי, בטקס צבאי. כיום, 13 קברים של הרוגי המחנות נמצאים בבית העלמין רקוביצקי בעיר קרקוב בפולין, אלה שמותיהם: ריכרד אלטמן, אהרון ארמן, דב אייזנברג, יצחק אלקינד, צבי אריה הרציג, ישראל אבא זסלר, פריץ ליפמן, פייבל מיכלוביץ, מסעוד משעלי, עזרא נאסר, נפתלי פנישל, אליהו קראוזה, ליאון שכטר.

תמונה 17: לווייה צבאית לחייל יהודי שנהרג בשבי הנאצים. בתמונה מסדר כבוד גרמני ומסדר כבוד של חיילים יהודיים שבויים. התמונה באדיבות מוזיאון הלוחם היהודי במלחמת העולם השנייה, בלטרון. (אתר מקוון, ויקיפדיה, עיין ערך: מתנדבי היישוב בחיל החפרים)

תמונה 18: קברו של פרץ אופמן. מעזבונו שלו אליעזר בן שחר, מפדויי השבי. (אתר מקוון, ויקיפדיה, עיין ערך: מתנדבי היישוב בחיל החפרים)

• מחנה העונשין בחלם

בסתיו 1942 הרעו הנאצים את יחסם לשבויים. השינוי חל בעקבות מידע מודיעיני שנפל בידי הנאצים, לאחר הפשיטה הלא מוצלחת של בנות הברית על דייפ, שבה נפלו בידי הגרמנים מסמכי שלל רבים. באחד מהם נמצאה הודעת כוחות הברית שממנה משתמע כי: "אין לקחת שבויים חיים". במסמך אחר מצאו הגרמנים פקודה שהורתה לכוול את ידי השבויים שיילקחו במבצע, כדי למנוע מהם להשמיד תעודות ומסמכים. התגובה הגרמנית לא איחרה לבוא, דווח על אמצעי ענישה שונים וביניהם: כליאה בצינוק, כבילה בשלשלאות והקצבת מזון מצומצמת.⁷⁹

בהמשך, בעקבות יחס נוקשה לו זכו השבויים הגרמנים שנשבו באל-עלמיין בקיץ 1942, החלו הגרמנים לנקוט בצעדי ענישה כנגד השבויים הבריטים ובפרט כנגד השבויים הארצישראליים. לענישה מיוחדת זכו 82 מש"קים ארצישראליים בקיץ 1942. בעקבות תלונה שנמסרה לצלב האדום על ידי שבויים גרמנים שהוחזקו במחנה השבויים בלטרון, הועברו המש"קים הארצישראליים למחנה השבויים חולם (Cholm), שלידי מייזאנק. בדרכם לחולם, חנתה הרכבת בה נסעו מול אושוויץ משך שעות ארוכות והם היו עדים למראות הזוועה של יהודים המובלים למחנה ונורים. מחנה השבויים בחולם (סטאלאג 319), היה מחנה לשבויי מלחמה רוסים, אשר לא היו מוגנים על ידי אמנת ז'נבה. המש"קים הארצישראליים לא זכו לביקור הצלב האדום ולא זכו לחבילות ולמכתבים מהבית. הם סבלו מעינויים קשים ומתנאים מחפירים, נכבדו באזיקים והושארו לעמוד בקור עירומים במשך לילות שלמים. מגוריהם הקבועים היו במחילות מתחת לאדמה. למעלה מחצי שנה הוחזקו שם המש"קים

גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ד', עמ' 171-172.

הארצישראלים ללא גישה לנציגי הצלב האדום. רק בפברואר 1943 הותר לאנשי הצלב האדום להכנס למחנה. במרץ 1943 הוחזרו המש"קים למחנה סטאלאג 8B, חלקם חולים מאוד. שניים מהם מתועדים על ידי חבריהם כמי ששבו משם כשהם אינם שפויים בדעתם.⁸⁰

• הבורחים מהשבי

מאות שבויים יהודיים ניסו במהלך השנים להימלט מהשבי. החל מהימים הראשונים של טרום הכניעה ועד ימיה האחרונים של צעדת המוות. חלק מהבורחים הצליחו להימלט ואף זכו במדליה מיוחדת. חלקם נהרגו במהלך ניסיונות הבריחה. חלקם נתפסו והוחזרו למחנות הכליאה. חלק מהבורחים הצליחו לחבור לארגוני הפרטיזנים ברחבי אירופה ולחמו לצידם. היה נהוג כי בכל קבוצה אשר ניסתה להימלט מהכלא, היו שבויים בריטים, ניוזילנדים ואוסטרלים ולפחות שבו אחד מן החפרים הארצישראלים, אשר ידע את השפה המקומית. ההשערה היא שבין 150–300 שבויים ארצישראלים ברחו, או שניסיון בריחתם לא צלח.⁸¹

במקורות מידע ארכיוניים, בספרות העוסקת במתנדבי היישוב ובסיפורים אישיים אותרו למעלה מ-170 חיילים מקרב מתנדבי היישוב העברי שנפלו בשבי האויב וברחו ממנו בהצלחה במהלך המלחמה. הבורחים מקאלאמאטה שביוון וממפרץ ספאקיה שבקריתים אשר חזרו לשירות בצבא הבריטי, שובצו לשירות ביחידות אחרות.

חילופי שבויים

בין הנפלים בשבי היו גם פצועים שנפגעו בזמן הקרבות ביוון. בהיותם בלתי כשירים לעבודה, קיוו המוסדות ביישוב, כי יוחזרו בהקדם במסגרת החלפת שבויים פצועים. אך מכיוון שהמשא ומתן בין הבריטים לגרמנים לא צלח, הציע היישוב, על פי תקדים ממלחמת העולם הראשונה, כי הפצועים יועברו לארץ נייטרלית, כגון שווייץ. גם הצעה זו לא יצאה לפועל. חילופי הפצועים נדחו לסתיו 1943. בינתיים נפטרו אחדים בבתי החולים שבמחנות השבויים.⁸²

השבויים הארצישראלים, שנפלו בידי האיטלקים במערכה בצפון אפריקה (בעיקר בקרב על טוברוק, יוני 1942) ולא הועברו לידי הגרמנים, הקדימו להשתחרר עם פלישת בעלות הברית לסיציליה ולדרום איטליה ונפילת מנהיג איטליה, בניטו מוסוליני, ב-1943.

בסוף אוקטובר 1943 יצא לפועל הסכם החילופין הראשון של שבויים פצועים וחולים, שבו נכללו גם כ-60 שבויים ארצישראלים. החילופין נערכו בברצלונה שבספרד.

במאי 1944 התקיים מבצע נוסף של חילופי שבויים: 22 חיילים ארצישראלים הוחזרו במהלך זה. לקראת סוף המלחמה הוגברו מאמצי חילופי השבויים: 50 שבויים ארצישראלים הוחזרו בספטמבר 1944. באוקטובר 1944 שוחררו כ-200 חיילים ארצישראלים. בינואר 1945, במסגרת חילופי שבויים אחרונים בין הגרמנים לבריטים, הועברו לשווייץ 41 שבויים ארצישראלים.

• צעדת המוות

סמוך לתום המלחמה, נוכח התקדמות הצבא האדום, החלו הגרמנים בינואר 1945 בפינוי המוני של מחנות שבויים (ומחנות ריכוז והשמדה) מערבה, אל פנים גרמניה.⁸³ מרבית השבויים הוצאו לצעדת המוות, כשהמטרה הייתה להביאם למרכז גרמניה. ב-3 בפברואר 1945 הגיעה הקבוצה הארצישראלית לגרליץ (Görlitz). כעבור שבוע הוצעה משם הלאה, מרחק של 400 קילומטרים עד לסטאלאג A9, שליד העיר ציגנהייין (Ziegenhain). המסע נמשך ימים ארוכים בקור החורפי העז, לכאורה בלי מטרה ברורה ובשינוי מתמיד של יעדי הביניים. ביום 15 בפברואר 1945 הוצאה לצעדת המוות קבוצה נוספת של 1,000 שבויים ובה כ-70 שבויים ארצישראלים. קשה לעקוב אחר גורלם של שבויים אלה, מפני שהם התערבו בקבוצות שונות של שבויים בני חבר העמים הבריטי ונפוצו על פני גרמניה, אוסטריה וצכוסלובקיה, כל קבוצה על גילגוליה והמוצאות אותה.⁸⁴

לא כולם שרדו את התנאים הקשים מאוד של הצעדה. כ-20 שבויים מקרב מתנדבי היישוב העברי נהרגו במהלך צעדת המוות.⁸⁵ השורדים זכו להיות משוחררים על ידי הצבא האמריקאי, הצבא הרוסי והצלב האדום. מרבית השבויים שוחררו כשמצבם הבריאותי ירוד מאוד.

80 גלבר, *תולדות ההתנדבות*, כרך ד', עמ' 172-174.

81 גלבר, *תולדות ההתנדבות*, כרך ד', עמ' 185-195.

82 גלבר, *תולדות ההתנדבות*, כרך ד', עמ' 196-200. שם, פרשת חילופי השבויים.

83 אלמוגי, *בראש מורם*, עמ' 172.

84 גלבר, *תולדות ההתנדבות*, כרך ד', עמ' 201-204.

85 שקד, שמות החללים והנעדרים מקרב החיילים הארצישראלים העבריים ששירתו בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה, מהד' 3. שם, רשימת החללים בשבי מקרב החיילים הארצישראלים העבריים ששירתו בצבא הבריטי, עמ' 29-31. מוזיאון הלוחם היהודי במלחמת העולם השנייה, לטרון, ישראל, אתר מקוון, שם, קובץ מאמרים בנושא מתנדבי היישוב העברי בארץ ישראל.

• השחרור וגורל השבויים

השבויים הוחזקו בשבי במשך ארבע שנים, עד לתום המלחמה. עם השחרור, לאחר תקופת הבראה קצרה באירופה, שבו השבויים המשוחררים לארץ ישראל.

תמונה 19: קבלת פנים לפדויי השבי הנאצי בגימנסיה הרצליה, יוני 1945. מתוך האתר "ישראל נגלית לעין".
(אתר מקוון, ויקיפדיה, עיין ערך: מתנדבי היישוב בחיל החפרים)

• תרומת פדויי השבי לנטיעות ב"יער החייל" והנצחתם ב"יער פדויי השבי"

בזמן שהייה במחנות השבי בגרמניה התגבש בקרב מתנדבי היישוב העברי השבויים בגרמניה מסע התרמה לטובת ארץ ישראל. השבויים תרמו בהוראת קבע, ממשכורתם הצבאית, לטובת הקמת מוסדות בארץ (בנק אוצר החייל) ולהפרכת השממה. היוזמה החלה בשלהי 1944 על ידי השבויים במחנות, כאיסוף מגבית שמטרתה – העברת הכסף כתרומה לקק"ל לצורך נטיעת עצים לכבודו של הסמל יוסף קרלנבוים, מפקדם בימי השבי. קרלנבוים התנגד לכך שנטיעת העצים תהיה אישית לכבודו ועל כן הרחיב את המגבית ואת הכסף שנאסף שלח לקרן הקיימת לישראל לצורך נטיעת "יער השבויים העבריים בגרמניה".⁸⁶

מאמצע ינואר 1945, לאחר שהחלה צעדת המוות, השבויים שהוצעדו ממחנה השבויים למסדורף לכיוון גרמניה לא יכלו לתרום יותר מכספם. מאידך גיסא, שבויים ששוחררו מהשבי הגדילו את תרומתם למימוש היוזמה. מנובמבר 1944 ועד יוני 1945 הועבר סכום כסף נכבד לקק"ל, למען נטיעת יער. במכתב מיום 26/7/1945 מאת הנהלת קק"ל לסמל יוסף קרלנבוים (לימים אלמוגי), שנשלח אליו לאחר שחזר לביתו בחיפה, פורטו הסכומים שהועברו לקק"ל ממנהל התשלומים הבריטי.⁸⁷

להלן הסכומים שהעבירו מתנדבי היישוב העברי שהיו בשבי הגרמני ("פדויי השבי") ללשכה הראשית של קק"ל:

תרומה מס'	נתקבלה בתאריך	סכום [לא"י]	הסכום הכולל שנתקבל במהלך התקופה
1	08.11.44	15.000	בעת שהייה במחנות השבי – 140.5 לא"י.
2	14.11.44	46.500	
3	06.12.44	79.000	
4	16.3.45	95.000	לאחר צעדות המוות ולאחר שחרור חלק מהשבויים מהשבי – 313 לא"י.
5	27.3.45	218.000	
6	14.5.45	462.000	לאחר סיום המלחמה – 575.5 לא"י.
7	6.6.45	111.500	
8	10.6.45	2.000	
סה"כ		1,029.00	1,029.00

ממועד כתיבת מכתב קק"ל (26/7/1945) ועד לסוף שנת 1945 נתקבלו ממתנדבי היישוב העברי שהיו בשבי הגרמני עוד **12 לא"י**, ובסך הכל **1,041 לא"י**.

⁸⁶ אלמוגי, **בראש מורם**, עמ' 143-148.

⁸⁷ הארכיון הציוני המרכזי, תיק AK\292\2, אוסף תעודות בעניין מפעל התרמה למען קרן קיימת לישראל שנערך ע"י שבויים עבריים במחנות בגרמניה בזמן מלחמת העולם השנייה).

קרן קיימת לישראל בע"מ KEREN KAYEMETH LEISRAEL LTD.

INCORPORATED IN ENGLAND
TELEGRAMS: KEREN, JERUSALEM
HEAD OFFICE, JERUSALEM
פ.ד. 4663 - P. O. Box 283 - CODES: BENTLEY & R. MOSSE

סה/סה

ס"ז באב תש"ה
(26.7.45)

החשבה חשבונית מס' 1029.000

החשבה חשבונית מס' 1029.000
החשבה חשבונית מס' 1029.000
החשבה חשבונית מס' 1029.000

לכבוד
הכרזת נט יוסף קרלנבוים,
חיפה.
א.נ.

קבלנו את סכמתך מיום ה' באב תש"ה.

השתוממותך אינה מבוטאת מכיון שהכספים הועברו אלינו בשעתו
ע"י משרד התשלומים הנציג בצורה רשמית ביותר וחשבונו, שהפרסום
יוזק לכם ולמחשבתכם. ע"כ הועברנו אתה אישורים על קבלת התרומות
למשרד התשלומים הנציג, כפי שבקשו. מלבד זה שלחנו את רשימת
התורמים ל"עלב העדות" ובקשנו להעבירה אל המפקח על המכס, שימסור
להם את הודעתנו הנאמנה בעד עבודתם.

בלשכה הראשית של הקה"ל נתקבלו בסך-הכל 1029.000 ל"א, לפי
המירוט הבא:

ב-15.000.....	8.12.44
" 48.600.....	14.11.44
" 79.000.....	6.12.44
" 95.000.....	16.3.45
" 218.000.....	27.3.45
" 462.000.....	14.5.45
" 111.500.....	6.6.45
" 2.000.....	10.6.45

אנו מעריכים מאד את מאמציהם, שלך ושל חבריך, למען ואולת הארץ,
ואם לא עשינו פרוסום לעבודתכם הרי זה משום שלא היה קשר מתאים
בינינו וחששנו שהדבר עלול להזיק לכם.

בכבוד רב,

קרן קיימת לישראל בע"מ
Keren Kayemeth LeIsrael Ltd.

החשבה חשבונית מס' 1029.000

השבויים העברים הורמים לקרן
קיימת לישראל.

תמונה 20: מכתב מאת הנהלת קק"ל ליוסף קרלנבוים (אלמוגי) בעניין תרומות השבויים ופדויי השבי (מיום 26/7/1945).
(מקור: הארכיון הציוני המרכזי, תיק AK\292\2, אוסף תעודות בעניין מפעל התרמה למען קרן קיימת לישראל שנערך ע"י שבויים
עבריים במחנות בגרמניה בזמן מלחמת העולם השנייה)

תרומת מתנדבי היישוב העברי שהיו בשבי הגרמני ביחד עם תרומות מכלל מתנדבי היישוב העברי לצבא הבריטי שנאספו
בשנים 1943 – 1946, מומשה בנטיעות עצים ב"יער החייל" שניטע בשטח שבין קריית ענבים למעלה החמישה.⁸⁸ פדויי
השבי (יחידה מס' 1 ברשימת 102 יחידות שתרמו, וכן חיילים בודדים ביחידות בריטיות נוספות) תרמו כעשירית מהסכום
הכולל שנאסף מכלל מתנדבי היישוב לצבא הבריטי (1,041 ל"א מתוך 10,912 ל"א).

קרן קיימת לישראל - הוצע הארצי לארץ-ישראל

תרומות חיילים לקרן הקיימת לישראל בשנות תש"ב - תש"ה

מספר סדורי	שם היחידה	הסכום
1	חיילים יהודים בשבי הגרמני	1041,000
2	הגדוד העברי הבטליון הראשון	280,230
3	הגדוד העברי הבטליון השני	274,263
4	הגדוד העברי הבטליון השלישי	45,728
5	חיל המצב פלוגה מספר 100	177,148
6	חיל רגלי סחלקת הספקדה	9,532
7	יחידה עברית להובלה מס' 5	23,126
8	יחידה עברית להובלה מס' 176	128,475
9	יחידה עברית להובלה מס' 179	261,874
10	יחידה עברית "יעל" מס' 462	232,505
11	יחידה עברית "יעל" מס' 468	274,465
12	יחידה עברית "יעל" מס' 479	47,530
13	יחידה עברית פלוגה מס' 29	27,000
14	יחידה עברית פלוגה מס' 146	27,700
15	חיילים יהודים אמריקאים מס' 184	2,000
16	תותחנים אנטי אוויריים	23,742
17	הסוללה הא"י הראשונה הקלה	64,355
18	הסוללה הא"י הכבדה מס' 300	27,408
19	פלוגת חיילים בצי המלכותי	5,915
20	סהנדסים מלכותיים מס' 21	26,205
21	יחידה עברית לציווד, פל" מס' 514	22,325
22	יחידה עברית לציווד פל" מס' 515	10,800
23	יחידה הסרקטוריסטים מס' 138	22,904
24	פלוגת אמונים מס' 744	45,869
25	פלוגת הכנת ספות מס' 18	62,691
26	פלוגת א"י להסאה מס' 1	184,950
27	פלוגה א"י לבקורת הנמלים	22,865
28	פלוגת הנמל מס' 6	2,500
29	חיל שרות רפואה מס' 21	7,500
30	חיל שרות רפואה מס' 22	74,810
31	יחידה עברית ספני המים מס' 405	91,500
32	תותחני החוף מס' 606/200/178	39,350
33	תותחני החוף מס' 14/179	254,584
34	יחידה הנפס חיל רגלי (הטיור ג'ונס)	26,000
35	יחידת הסתנדבים	3,450
36	חיל התעופה C. ARMA	7,150
37	חיל התעופה EAST AIR G.	7,100
38	חיל התעופה W.T. 2	2,820
39	חיל התעופה פל" 51	61,500
40	חיל התעופה פל" 73	0,800
41	חיל התעופה פל" 108	2,350
42	חיל התעופה פל" 107	12,550
43	חיל התעופה פל" 112	11,615
44	חיל התעופה פל" 7	21,000
45	חיל התעופה I.B.P.R	10,750
46	יחידת "החיל" המספרה	289,152
47	יחידה עברית I.MOVTH	11,600
48	המפקדה הראשית NOV.	6,350
49	סחנה אמונים המרכזי - "החיל"	25,200
50	חיל הנשים א.ס.ס. מס' 501	1,815
51	חיל הנשים א.ס.ס. מס' 504	36,568
52	חיל הנשים א.ס.ס. מס' 505	23,472
53	חיל הנשים א.ס.ס. מס' 506	5,806
54	חיל הנשים א.ס.ס. מס' 507	11,520
55	חיל הנשים א.ס.ס. מס' 508	13,500

תמונה 21: רשימת 102 היחידות העבריות התורמות והסכומים שתרמו בשנים 1942-1945 (דף 1 מתוך 2). מספר סידורי 1 - "חיילים יהודים בשבי הגרמני", תרומתם: 1,041,000 לא"י. (מקור: הארכיון הציני המרכזי, תיק J10\112, התכתבות עם הלשכה הראשית של הקרן הקיימת לישראל)

מספר סדורי	שם היחידה	הסכום
56	חיל הנשים א.ס.ס. פל" 509	12,700
57	חיל הנשים א.ס.ס. פל" 511	28,650
58	חיל הנשים א.ס.ס. פל" 512	0,200
59	חיל הנשים א.ס.ס. פל" 515	39,080
60	חיל הנשים א.ס.ס. פל" 517	36,830
61	חיל הנשים א.ס.ס. 600 ביה"ח 66	13,200
62	חיל הנשים א.ס.ס.	66,017
63	חיל הנשים א.ס.ס. ביה"ח 27	5,510
64	חיל הנשים א.ס.ס. פל" 519	4,800
65	חיל הנשים א.ס.ס. פל" 520	1,500
66	חיל הנשים א.ס.ס. פל" 603	1,000
67	חיל הנשים א.ס.ס. פל" 905	5,000
68	יחידה עברית פל" 870	136,365
69	התזמורת הצבאית העברית	7,000
70	יחידה עברית פל" 146	15,150
71	יחידה עברית פל" 319	32,343
72	יחידה עברית פל" 529	149,300
73	יחידה עברית פל" 504	5,745
74	יחידה עברית פל" 524	36,550
75	יחידה עברית פל" 527	20,000
76	יחידה עברית פל" 529	27,228
77	יחידה עברית פל" 530 לציון	54,452
78	יחידה עברית פל" 544	35,875
79	יחידה עברית פל" 553	20,000
80	יחידה עברית פל" 554	7,500
81	יחידה עברית פל" 555	36,215
82	יחידה עברית פל" 556	159,849
83	יחידה עברית פל" 550	166,150
84	יחידה עברית פל" 735	101,374
85	יחידה עברית פל" 739	42,137
86	יחידה עברית פל" 743	67,750
87	יחידה פולל בונה פל" 745	130,130
88	סמנדסים מלכותיים פל" 4	8,850
89	סמנדסים מלכותיים פל" 63	30,600
90	יחידה עברית J.E.B.W.	14,200
91	פל" תותחני החוף מס' 14	4,119
92	פל" הובלה מס' 82	2,250
93	פל" הסדירה	6,200
94	סמנה הסבריאליס בא"י	16,150
95	יחידה עברית בסמנה המעבר	5,000
96	יחידה במסדר התשלומים	38,600
97	יחידה הסדה מס' 643	30,373
98	יחידה פל" מס' 522	8,400
99	יחידה R.E. FILD	15,000
100	יחידה פל" 593	1,500
101	יחידה 16 B.W.	10,009
102	חיילים נודדים בפל" טונות	652,767
סך הכל		6187,608

הסכום הכללי (לאי השנים)

1249,589
2463,004
1455,275
6187,808

תשי"ב תשי"ג
תשי"ד
תשי"ה

נוסף לזה נתקבל מהשני לחיילי תרומות-
עמים (ע"י הועד הארצי למען החייל היהודי)

807,300 פסח תשי"ג
801,000 ראש השנה תשי"ד
441,200 פסח תשי"ד
145,800 ראש השנה תשי"ה
246,700 פסח תשי"ה

2744,000

סך הכל 10911,808 לא"י

תמונה 22: רשימת 102 היחידות העבריות התורמות והסכומים שתרמו בשנים 1942-1945 (דף 2 מתוך 2).
סך כל התרומות שנאספו עד סוף שנת 1945: 10,911.808 לא"י.
(מקור: הארכיון הציוני המרכזי, תיק J10112, התכתבות עם הלשכה הראשית של הקרן הקיימת לישראל)

הערה: במסמך, מצויינת יחידה שמספרה הסידורי 102, המייצגת חיילים בודדים מיחידות שונות. מכאן, שהתרומות נתקבלו גם מחיילים ששירתו ביחידות עבריות נוספות, אולם שמות פלוגות ויחידות אלו אינן מופיעות ברשימה זו.

בתאריך 4/3/1946, נערך ב"יער החייל" טקס אזכרה רשמי רב משתתפים, לחיילים העבריים שנפלו חלל במלחמת העולם השנייה. בטקס נכחו משפחות שכולות, נפגעים, מתנדבי היישוב העברי, מנהיגי היישוב ונציגי השלטון במנדט הבריטי. במהלך הטקס נטעו נציגי המשפחות השכולות עצים וחורשות לזכר יקיריהם. ביער הונצחו למעלה מ-600 חללים ארצישראליים יהודים שנפלו חלל בעת שירותם בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה.

חלקת יער ייחודית בשם "יער פדויי השבי" הוקדשה ביער עמינדב שבהרי ירושלים לחיילים הארצישראליים היהודים שנפלו בשבי הגרמני. ביום 29/4/2015 נערך במקום טקס חנוכת היער, במלאת 70 שנה לשחרור החיילים הארצישראליים מהשבי הנאצי. בטקס נכחו פדויי השבי, משפחות שכולות, נציגי צה"ל, נציגי קק"ל, השגריר הבריטי, חברי פורום "משפחות פדויי השבי- לוחמי חיל החפרים" שהגו את היוזמה והציבור הרחב. היער הוא חלק משביל ישראל וממוקם מתחת לבית החולים הדסה עין כרם בדרך לאבן ספיר, בכניסה לשביל המעיינות (עין שריג). ביער ישנם לוחות תצוגה של צילומים וסיפורים על שבויי המלחמה, כך שכל מי שמטייל בשביל יוכל לראותם וילמד את סיפורם של השבויים.

• פורום משפחות פדויי השבי - לוחמי חיל החפרים

"פדויי השבי" הוא הכינוי אשר העניקו לעצמם למעלה מ-1,700 החיילים הארצישראליים היהודים, שנפלו בשבי הגרמני במלחמת העולם השנייה. מרביתם של חיילים אלו התנדבו לשירות ביחידות מקומיות של הצבא הבריטי כבר בתחילת מלחמת העולם השנייה, במסגרת "גיוס בעלי מקצועות" והגיוס לחיל החפרים. מיעוטם היו צנחני היישוב העברי שנפלו בשבי באירופה (9) ואחדים שנפלו בשבי היפני באי יאווה באינדונזיה (3).

בשנת 2013 הוקם בישראל "פורום משפחות פדויי השבי - לוחמי חיל החפרים" על ידי צאצאיהם של השבויים והחפרים.⁸⁹ זוהי התארגנות התנדבותית שמטרתה לקדם את הנצחתם ולהנחיל את סיפורם של החפרים והשבויים לדורות הבאים. הפורום יזם פעילויות רבות בישראל ומחוצה לה וביניהן הקדשת חלקה ביער עמינדב בירושלים בשם "יער פדויי השבי".

פורום משפחות פדויי השבי פועל לאורך שנות קיומו לקידום הנצחתם והנחלת מורשתם של פדויי השבי מול ארגונים רבים בישראל וביניהם משרד הביטחון, משרד החינוך, יד ושם, מוזיאון בית הגדודים, מוזיאון הלוחם היהודי במלחמת העולם השנייה ועוד. בין היתר ביסס פורום המשפחות קשר הדוק עם חיל ההנדסה הקרבית בצה"ל אשר פדויי השבי מהווים את הבסיס ההיסטורי להקמתו.

בין פעולותיו הרבות של פורום המשפחות ניתן למנות את הטקס השנתי ב"יער פדויי השבי", אשר מתקיים בכל שנה באביב ואת מחקר "מפקד השבויים". בחודש אפריל 2019 הועברו נתונים ראשונים מתוך מפקד השבויים למשרד הביטחון - היחידה להנצחת החייל, מוזיאון בית הגדודים במושב אביחיל ומוזיאון הלוחם היהודי במלחמת העולם השנייה בלטרון. מידע שהועבר כלל את פרטיהם של חללי ונעדרי האירועים. המפקד טרם פורסם לידיעת הציבור הרחב.

9. מספר השבויים והנעדרים מקרב מתנדבי היישוב העברי שהגיעו ליוון (תמצית)

במהלך מרץ ובתחילת אפריל 1941 הגיעו ליוון ממצרים, במסגרת חיל המשלוח הבריטי, למעלה מ-2,750 חיילים יהודים ממתנדבי היישוב העברי, ביניהם כ-1,900 חיילים שהתגייסו במקור לחיל החפרים. חיילים אלה השתתפו במערכה ביוון (אפריל 1941). בסיומה של המערכה, כ-480 מהחיילים הצליחו להגיע לכרתים והשתתפו שם במערכה נוספת (מאי 1941).

מאלה למעלה מ-1,500 חיילים יהודים נפלו בשבי הגרמני בעת כניעת יוון לגרמניה הנאצית ב-29/4/1941. בהמשך, בתום הקרב על כרתים ב-1/6/1941, נפלו בשבי עוד כ-170 חיילים יהודים. בסך הכל נפלו בשבי בשטחי יוון וכרתים כ-1,670 חיילים ארצישראליים יהודים. מבין שבויים אלו, כ-1,100 היו חיילים יעודיים שהתגייסו לחיל החפרים, למעלה מ-420 חיילים מחיל ההנדסה המלכותי שגויסו לפלוגת תפעול הנמלים העברית 1039 וכן כ-150 חיילים שהתגייסו במקור לחילות אחרים: שירותים, קשר, חימוש, הנדסה ואוויר (מהם כ-45 הוצבו בפלוגות החפרים וכ-10 ביחידת תפעול הנמלים 1039 ובמסגרתן נפלו בשבי).⁹⁰

הפיקוד הבריטי ניהל במהלך המלחמה רשימות מעקב אחר שמות הנפגעים הארצישראליים וסיכם את מספרם ברשימות סטטיסטיות. בדיווח סטטיסטי שוטף של הפיקוד הבריטי לגבי הנפגעים הארצישראליים (יהודים וערבים) מכלל הזירות, מיום 18/5/1943 ונכון ליום 16/5/1943, נמסר על: 1,522 חיילים יהודים שנמצאים בשבי ו-38 חיילים יהודים שנעדרים. מספר החללים היהודים הכולל בדווח עמד על 122 (כתוצאה מנפילה בקרב, פציעות, מחלות ותאונות בשירות). שבוע לאחר מכן, בדיווח מיום 25/5/1943 ונכון ליום 23/5/1943, נמסר על עליה חדה במספר החיילים הנעדרים יהודים ל-187, כאשר מספר

אתר מקוון <https://www.jewishpioneers.com>.

⁸⁹ **לוחמה יהודית במלחמת העולם השנייה-גליון ב'**, מאמרו של שקד, שם, עמ' 121, טבלה המפרטת את מספר החיילים הארצישראליים שהשתתפו במערכות ביוון ובכרתים ופירוט הנפגעים מביניהם.

השבויים היהודיים עמד על 1,520 ומספר החללים היהודים כולל עמד על 125. מהשוואה בין הדיווחים השבועיים עולה, כי מספר הנעדרים היהודים עלה ב-149, מספר השבויים פחת ב-2 ומספר החללים עלה ב-3.

בחישוב סטטיסטי שוטף של הפיקוד הבריטי לגבי הנפגעים הארצישראליים (יהודים וערבים) מכלל הזירות, נמסר בדיווח מיום 6/9/1943 ונכון ליום 5/9/1943, על: 1,514 חיילים יהודים שנמצאים בשבי, 169 חיילים יהודים שנחשבים לנעדרים, 12 חיילים יהודים שהיה ידוע שנהרגו במהלך שביים. נתונים אלו השתנו במעט בסוף המלחמה עם שחרור השבויים, כאשר התברר כי חלק מהנעדרים חזרו בשלום מהשבי. נעדרים אחרים התגלו ביוון וביוגוסלביה וכן התבררו נסיבות מותם בעת השבי והבריחה של כמה חיילים שעד אז לא היה ידוע גורלם.⁹¹

בספרות ההיסטורית הסוקרת את פעילותם של מתנדבי היישוב בצבא הבריטי, מדווחים פערים משמעותיים בין המקורות לגבי מספרם וגורלם של נעדרים ארצישראליים רבים בקרבות ביוון ובכרתים.^{92,93} כמו כן, לא אותר בספרות זו הסבר לשינוי החד במספר הנעדרים הארצישראליים היהודים, עליו דיווחה השלישות הבריטית בחודש מאי 1943. מספרם הגבוה של נעדרים עלומים מקרבות אלו שגורלם וזהותם לא נודעו (על פניו, למעלה מ-160 נעדרים) היווה תעלומה לוטה בערפל במשך עשרות בשנים.

במחקר היסטורי עדכני (2018) נמצא, כי בין נעדרים הקרבות ביוון ובכרתים נכללו בשוגג גם 138 חיילים ארצישראליים מפלוגת ההובלה העברית 462, שהיו על סיפון האונייה "ארינפורה" (Erinpora) שהוטבעה ביום 1/5/1943 בים התיכון בדרכה למלטה, ומקום קבורתם לא נודע. זאת, לאחר שבסיכום הסטטיסטי שהכינה השלישות הבריטית לגבי הנעדרים היהודים מכלל הזירות נכללו החל מיום 23/5/1943 גם 138 מחללי האונייה, שמקום קבורתם לא נודע. מהממצאים עולה, כי **בסיכום הסטטיסטי של הפיקוד הבריטי לא נעשתה הפרדה בין הנעדרים בקרבות ביוון ובכרתים לבין הנעדרים בזירות אחרות ולכן שנים רבות 138 מחללי האונייה "ארינפורה" נחשבו בשוגג כנעדרים מהקרבות ביוון ובכרתים.**

ממצאים אלה, בליווי אסמכתאות היסטוריות שאותרו בארכיון המדינה, הועברו במהלך אוגוסט 2018 למשרד הביטחון, הוצגו ונדונו בוועדה האקדמית שליד היחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון ובסיכומו של התהליך אושרו.⁹⁴

על פי נתוני השלישות הבריטית בתאריך 5/9/1943 מספר הנעדרים הכולל עמד על 169.⁹⁵ נכון למועד זה, לאחר העברת נעדרים האונייה "ארינפורה" מרשימת הנעדרים לרשימת החללים עולה, שסך כל החללים העבריים בכל הזירות, ככל שהיה ידוע לשלטונות הצבא הבריטי, עמד על 286 ומספר הנעדרים העבריים עמד על 31. **כיום מספר הנעדרים אשר שמם ידוע אך גורלם לא נודע, נמוך מעשרה.**⁹⁶

במהלך שנת 2018, הקים אגף משפחות והנצחה במשרד הביטחון צוות של היסטוריונים ותחקירנים לאיתור שמותיהם של חללים ונעדרים שנפלו במסגרת שירותם בצבא הבריטי ואינם מונצחים באתר "יזכור" ולתיקון ליקויים בסיפור חייהם של חללים אלו.⁹⁷ ממצאי הצוות שהקים משרד הביטחון טרם פורסמו ברבים.

נוכח חשיבות הדיוק במספרם הנכון של החללים והנעדרים בקרבות ביוון ובכרתים למשפחות החללים ולמורשת עם ישראל, מובא הסבר רחב יותר ב-**נספח א'** למאמר זה.

10. מספר החללים מקרב מתנדבי היישוב העברי לצבא הבריטי ובכללם החללים מחיל החפרים

למעלה מ-620 ממתנדבי היישוב העברי נפלו חלל במהלך המלחמה בעת שירותם בצבא הבריטי (בקרבות, בשבי, בשירות ומסיבות נוספות). מהם, 103 חללים מקרב מתנדבי היישוב לחיל החפרים ו-63 חללים מקרב מתנדבי היישוב לחיל ההנדסה המלכותי. שמותיהם של חללים אלו מתועדים באנדרטאות בהר הרצל ובאתר "יזכור" של משרד הביטחון.

שמותיהם ופרטיהם האישיים, לרוב כולל מספר אישי, של 626 חללים ו-7 נעדרים שגורלם לא ידוע מקרב מתנדבי היישוב העברי לצבא הבריטי, ניתנים לצפייה באתר המקוון של מוזיאון הלוחם היהודי במלחמת העולם השנייה.⁹⁸ במאמר מובאים

91 גלבר, **תולדות ההתנדבות, כרך ד'**, עמ' 160-161.

92 גלבר, **תולדות ההתנדבות, כרך א'**, עמ' 369.

93 גלבר, **תולדות ההתנדבות, כרך ד'**, עמ' 160 והערה 164.

94 שקד, הנפגעים מקרב החיילים הארצישראליים העבריים ששירתו בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה – ממצאים חדשים, **לוחמה יהודית במלחמת העולם השנייה-גליון ב'**, שם, פרשת טביעתה של האונייה "ארינפורה", עמ' 112, עמ' 130-134.

95 גלבר, **תולדות ההתנדבות, כרך ד'**, עמ' 160 והערה 164.

96 **לוחמה יהודית במלחמת העולם השנייה-גליון ב'**, שקד, שם, עמ' 137, שם בטבלה, שבויים ונעדרים שלא אותרו כפדויי שבי.

97 כתבה מאת עופר אדרת, למרות מבצע התיקונים: מאות טעויות בפרטי חללים, עיתון "הארץ", 18 באפריל 2018, שם, עמ' 6.

98 יוסף שקד, שמות החללים והנעדרים מקרב החיילים הארצישראליים העבריים ששירתו בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה, מהד' 3. ינואר

2025, מוזיאון הלוחם היהודי במלחמת העולם השנייה, לטרון, ישראל, אתר מקוון, שם, קובץ מאמרים בנושא מתנדבי היישוב העברי בארץ ישראל.

שמותיהם ומספרם האישי של 103 מקרב המתגייסים לחיל החפרים ו-63 חללים מקרב מתנדבי היישוב לחיל ההנדסה המלכותי. עותק נוסף של המאמר הועבר לתיעוד בארכיון צה"ל ומערכת הביטחון.

באתר "יזכור" של משרד הביטחון מונצחים 88 חיילים מקרב מתנדבי היישוב לצבא הבריטי שנפלו חלל בקרבות ביוון ובכרתים, בשבי ובעטיו. מאלה: 19 חיילים שנפלו חלל במהלך הקרבות ביוון ובכרתים ו-69 הינם חיילים שהשתתפו בקרבות ביוון ו/או בכרתים ונפלו חלל בשבי או בעטיו.

מבין 69 החיילים שנפלו חלל במהלך השבי או בעטיו, 23 היו חיילים שנפלו חלל בשבי, או כתוצאה מבריחה מהשבי בשטחי יוון ואחד נוסף שנהרג במהלך השבי בכרתים. 45 הנותרים היו חיילים שנפלו בשבי בקרבות ביוון ובכרתים ואשר הובלו לגרמניה ונהרגו במהלך השבי או כתוצאה ממנו.

11. סיכום פעילות יחידות החפרים (העבריות והערביות) על ציר הזמן

בנספח ב' למאמר זה, מוצגת פעילותן של פלוגות ויחידות החפרים (היהודיות והערביות) על ציר הזמן במהלך במלחמה, בתקופה דצמבר 1939 – אוקטובר 1945. מרבית המידע אותר ביומני המלחמה של פלוגות החפרים המצויים בארכיון הבריטי הלאומי, בדיווחים להנהלת הסוכנות בארכיון הציוני בירושלים ובספרות היסטורית בנושא פעילות פלוגות החפרים.

12. לקריאה נוספת

- זאב שפר, ספר ההתנדבות, מוסד ביאליק, ירושלים, תש"ט.
- יואב גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך א', ההתנדבות ומקומה במדיניות הציונית והיישובית 1939–1942, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים תשל"ט.
- יואב גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ב', המאבק לצבא עברי, הוצאת יד יצחק בן צבי ירושלים תשמ"א.
- יואב גלבר, תולדות ההתנדבות כרך ג', שליחותם של המתנדבים לעם היהודי, הוצאת יד יצחק בן צבי ירושלים תשמ"ג.
- יואב גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ד', בין בריטים ערבים וגרמנים, הוצאת יד יצחק בן צבי ירושלים תשמ"ד.
- יואב גלבר: השבויים הארצישראליים בשבי הגרמני, אתר מקוון יד ושם
- יוסף בנקובר, חמש שנים - יומן של חייל עברי, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 1945.
- דב קנוהל, בהתנדב עם - מתנדבים דתיים במלחמת העולם השנייה, הרב פרופ' ל"י רבינוביץ, ביקור של רב צבאי ביחידת חיל החפרים, עמוד 189, איגוד החיילים המשוחררים בישראל ומורשת, הוצאת ספרים בע"מ, תל אביב.
- אמנון מעבי, עלומים בקדמת הבימה - עולי/יוצאי תימן במאבק הביטחוני 1908–1948, הוצאה פרטית 2016.
- יוסף אלמוגי, בראש מורם, חיילים ארצישראליים בשבי הנאצי, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 1989.
- אהרון ירושלמי, שלושה שברחו - פרקי שבי ביוון ובגרמניה, הוצאת תל אביב עינות, תשי"ז.
- פריץ יורדן, בריחתי מן השבי, סדרת לוחמים, הוצאת הקיבוץ המאוחד תשמ"ג.
- שמעון הכהן, מן השבי הגרמני, מכתבים ורישומים, ספריה "מן המוקד" – הוצאת "עם עובד" תל אביב תש"ג
- שמעון הכהן, מבעד לצללים, חיפה, אהרון לוי ושות' – דפוס לביא, 1967.
- סלע (סלודש) שלמה, בכבלי השבי - יומנו של חייל עברי בשבי הנאצי 1940–1945, דפוס מפעלי תרבות וחינוך בע"מ.
- אלכסנדר גלנץ, המאבק בכבלי השבי, הוועד להוצאת הספר, 1965.
- העתק מיומנו של (הקצין בדרגת קפטן בצבא הבריטי) מרדכי שיפמן בעניין פרשת יוון וכרתים (כתב מכונה), 1941.
- אצ"מ, תיק K13/197. תעתיק היומן, יוסף שקד, מוזיאון הלוחם היהודי במלחמת העולם השנייה, לטרון, ישראל, אתר מקוון, שם, קובץ מאמרים בנושא מתנדבי היישוב העברי בארץ ישראל.

נספח א' - מספר החללים והנעדרים מקרב מתנדבי היישוב העברי שהגיעו ליוון (בהרחבה)

• מספרם של החיילים הארצישראליים (יהודים וערבים) שהגיעו ליוון

בספרו תולדות ההתנדבות, כרך א' (1979) העריך גלבר, כי "בסך הכל הגיעו ליוון כ-2,800 מתנדבים ארצישראליים: שבע פלוגות חפרים שלמות בנות כ-300 איש כל אחת וחלוץ בן 25 איש של פלוגת חפרים שמינית (601). 440 אנשי פלוגת תיפעול הנמלים, כ-100 נהגים וכ-200 נוספים ששירתו ביחידות בריטיות של ה-R.A.F., R.A.O.C., R.S.C. ובמפקדות של פלוגות החפרים ואף בפלוגות החפרים הקפריסאיות. מבין אלה היו כ-2,400 יהודים והשאר ערבים ששירתו בפלוגה 607 ובפלוגות המעורבות".⁹⁹ באשר להערכה זו גלבר מציין, כי גנרל וילסון (מפקד הכוחות הבריטיים ביוון) רשם במכתבו ליצחק בן-צבי ב-19 ביוני 1941 כי "ביוון היו 2,200 מתנדבים ארצישראליים". גלבר מסייג ומבהיר "ככל הנראה וילסון התכוון לפלוגות החפרים בלבד, וכלל במספר זה גם את הערבים".¹⁰⁰

בטבלה שלהלן מוצגות הערכות קודמות והערכות מעודכנות של מספר החיילים הארצישראליים שהגיעו ליוון מכל חיל/יחידה, ואלה מהם שנפלו בשבי במערכות ביוון ובכרתים מול מספר החיילים שהגיעו ליוון ואותרו בשמם ובמספרם האישי (הנתונים נכונים לינואר 2025).¹⁰¹

ממצאי המחקר						הגיעו ליוון לפי הערכות קיימות (גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך א', עמ' 369)		חיל/יחידה
אותרו בשמם ובמספרם האישי			הגיעו ליוון לפי הערכה מעודכנת					
סך הכל יהודים שהגיעו ליוון	הגיעו ליוון בסבירות גבוהה	הגיעו ליוון						
	יהודים	ערבים	יהודים	ערבים	יהודים	ערבים	יהודים	לאום
1,890	67	540	1,823	500	1,900	400	1,660 (1,800 ממכתבו של גנרל וילסון)	חיל החפרים פל" 602÷608
449			449		456		440	פל" תפעול נמלים עברית 1039
		83		150 – 100				פל" תפעול נמלים ערבית 1038
130	9		121		140		100	חיל השירות (נהגים)
25	5		20		30		200	חיל הרפואה
42	6		36		50			חיל הציוד
98	5		93		100			חיל הקשר
16			16		50			חיל האוויר
11	4		7		10			יחידה לסילוק פצצות
13			13		10			חיל רגלים - פלוגות ה"באפס" (Bufs)
6			6		6			מתנדבים לחיל הים
(לא זוהו בשמם)			הכוח נסוג בשלמותו		25			מחלקת חלוץ מפל' הנדסה 738
2,680	96	623	2,584	650 – 600	2,777	400	2,400 (2,560)	סה"כ הגיעו ליוון
				60	480		455 – 480	מהם הגיעו לכרתים

טבלה 1: הערכות קודמות מול הערכות חדשות של מספר החיילים הארצישראליים שהגיעו ליוון (מרץ -אפריל 1941) ומספר החיילים שהגיעו ליוון ואותרו בשמם ובמספרם האישי (הנתונים נכונים לינואר 2025).

לפי ההערכות המעודכנות, המתבססות על איתור פרטני של שמות ומספרים אישיים של החיילים שנשלחו ליוון, נמצא שהגיעו ליוון מעט יותר חיילים ארצישראליים ממה שהעריך גלבר. בסך הכל הגיעו ליוון למעלה מ-2,750 חיילים יהודים. מהם: כ-1,900 חיילים יעודיים מחיל החפרים, כ-450 מפלוגת תפעול הנמלים העברית 1039 מחיל ההנדסה וכ-350 מתנדבים מחילות נוספים (הובלה, קשר, רפואה, חימוש, אוויר וים). בנוסף הגיעו ליוון למעלה מ-600 חיילים ערבים. מהם: כ-500 חיילים ששירתו בעיקר בפלוגות החפרים המעורבות (602, 604), בפלוגת החפרים הערבית המלאה 607 וכ-100 עד 150 חיילים בפלוגת תפעול הנמלים הערבית 1038.

⁹⁹ יואב גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך א', עמ' 369.

¹⁰⁰ שם, הערה 276.

¹⁰¹ יוסף שקד, שמות החללים והנעדרים מקרב החיילים הארצישראליים העבריים ששירתו בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה, מהד' 3, שם, עמ' 37. מוזיאון הלוחם היהודי במלחמת העולם השנייה, לטרון, ישראל, אתר מקוון, שם, קובץ מאמרים בנושא מתנדבי היישוב העברי בארץ ישראל.

• **מספר השבויים, החללים והנעדרים בקרבות ביוון ובכרתים – הערכת גלבר**

על מספרם הרב של השבויים והחללים בקרבות ביוון ובכרתים לבדם כתב גלבר (1979): "מכלל 2,400 אלה נפלו בשבי במערכות ביוון וכרתים 1,363 איש ועוד 147 נפלו בשבי ונמלטו.²⁷⁷ ניצלו 380 חפרים וסווארים,²⁷⁸ ורובם המכריע של המתנדבים ששירתו ביחידות בריטיות. מכאן ששיעור האבידות בנפש היה קרוב ל-200 חללים²⁷⁹." ¹⁰² [ולהלן פירוט ההערות שבספר :

277 לפי רישומי ועדת הפיצויים. ראה יעקובי, שם, עמ' 116.

278 דו"ח בנקובר ושיף, אוגוסט 1941, אצ"מ, שם.

279 הרישומים בא. ת. ה. ובמזכירות איגוד החיילים המשוחררים מצביעים על מספר נמוך הרבה יותר. נראה לי כי הסיבה לכך נעוצה בהרכבן של פלוגות חפרים ובנסיבות המערכה ביוון שהייתה למעשה קרב נסיגה ממושך בו הושארו פצועים וחללים מאחור או נקברו ללא זיהוי וללא דיווח. כאמור שירתו בפלוגות אלו מעפילים רבים ששהו בארץ תקופה קצרה, רבים מהם ללא קרוב ומודע בישוב. משפחותיהם של רבים ניספו בשואה, וכך לא נמצא גם מי שיתעניין בגורלם לאחר המלחמה.]

גלבר מצא כי בקרבות ביוון ובכרתים, לבדם, מקרב החיילים הארצישראליים היהודים, "שיעור האבידות בנפש היה קרוב ל-200 חללים". יחד עם זאת, בהערה 279 מציין גלבר מקורות אחרים ולפיהם הנתונים נמוכים יותר, וכך כתב באותה ההערה: "הרישומים בא. ת. ה. [ארכיון תולדות ההגנה] ובמזכירות איגוד החיילים המשוחררים מצביעים על מספר נמוך הרבה יותר". גלבר גם מסביר את הסיבה לפער: "נראה לי כי הסיבה לכך נעוצה בהרכבן של פלוגות חפרים ובנסיבות המערכה ביוון שהייתה למעשה קרב נסיגה ממושך בו הושארו פצועים וחללים מאחור או נקברו ללא זיהוי וללא דיווח. כאמור שירתו בפלוגות אלו מעפילים רבים ששהו בארץ תקופה קצרה, רבים מהם ללא קרוב ומודע בישוב. משפחותיהם של רבים ניספו בשואה, וכך לא נמצא גם מי שיתעניין בגורלם לאחר המלחמה".¹⁰³ מכאן, שלפי ממצאי גלבר (1979), מספר החללים המירבי מהקרבות ביוון ובכרתים קטן מ-200 חללים ונכללים במספר זה גם חיילים אלמונים שנקברו ללא זיהוי או דיווח.

• **רשימת נעדרים מפורטת שהכין "הוועד למען החייל העברי" בסוף שנת 1941**

בארכיון הציוני המרכזי בירושלים אותרה רשימת נעדרים מקרב מתנדבי היישוב העברי שכותרתה: "List of 'Missing' no. 2" (רשימת "נעדרים" מס' 2).¹⁰⁴ הרשימה היא ללא תאריך ומופיעים בה שמות 123 חיילים שגורלם לא נודע. הרשימה מתעדת את שמותיהם של הנעדרים מקרב חיילי היישוב העברי שהיו ידועים במועד הכנתה (ככל הנראה סוף שנת 1941). סביר, שלרשימה זו התכוון גלבר בספרו תולדות ההתנדבות, כרך א', שם כתב בהערה 279: "הרישומים בא. ת. ה. [ארכיון תולדות ההגנה] ובמזכירות איגוד החיילים המשוחררים מצביעים על מספר נמוך הרבה יותר".

הרשימה הוכנה במסגרת פעולות "הוועד למען החייל העברי", בראשותו של משה יובל, לאיתור שמותיהם של השבויים והנעדרים מקרב מתנדבי היישוב. הוועד, ניהל מעקב אחרי שמות השבויים וגורלם, ניהל מעקב שמי אחרי חבילות המזון שנשלחו לשבויים והיה בקשרי מכתבים עם המשפחות החיילים והשבויים שפנו אליו בדבר גורל יקיריהם.¹⁰⁵ כיום, מבין 123 השמות שברשימה, גורלו של חייל אחד בלבד מחייב בירור נוסף (טוראי שטיינברג אפרים, מ"א 12093).

• **דיווחים סטטיסטיים בריטים שוטפים משנת 1943 אודות הנפגעים הארצישראליים בזירות השונות**

לסוגיית מספר הנפגעים בקרבות ביוון ובכרתים הוסיף גלבר מידע ארכיוני בריטי בספרו תולדות ההתנדבות, כרך ד' (1984): "החישוב שנעשה על-ידי השלטונות הצביע בסופו של דבר על 1514 שבויים יהודים מן הארץ. עוד 169 איש נחשבו כנעדרים, והיה ידוע כי 12 נהרגו בעת שביים."¹⁰⁶ נתונים אלו השתנו במעט בסוף המלחמה, עם שיחרור השבויים, כאשר התברר כי חלק מן הנעדרים חזרו בשלום מהשבי, נעדרים אחרים התגלו ביוון וביוגוסלביה, וכן נתבררו נסיבות מותם בעת השבי והבריחה של כמה חיילים שעד אז לא היה ידוע גורלם".

הנתונים לעיל שהביא גלבר הם חלק מתוכן מסמך בריטי ובו דיווחים סטטיסטיים שוטפים של הפיקוד הבריטי, באשר לנפגעים מקרב החיילים הארצישראליים (יהודים וערבים) אשר שירתו בצבא הבריטי בזירות הלחימה השונות במזרח התיכון. המסמך נמצא בארכיון המדינה בתיק D/95/41 (סימול בריטי מקורי).¹⁰⁷ בתיק ישנם דיווחים סטטיסטיים שוטפים נוספים המוצגים

¹⁰² גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך א', עמ' 369.

¹⁰³ גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך א', עמ' 369 והערה 279.

¹⁰⁴ אצ"מ, תיק S25/4852, שם, List of "Missing" no. 2, רשימה ללא תאריך.

¹⁰⁵ גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ד', עמ' שם, 159-161.

¹⁰⁶ גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ד', עמ' 160 והערה 164.

¹⁰⁷ הערה 164. ארכיון המדינה, מזה פזי: מ-109/40, תיאור התיק: PALESTINIAN SOLDIERS, VOL. 2, סימול מקורי: Vol. II 95/41.

File No. D, תקופת החומר מ-1/1/1941 עד 1/1/1943, עמ' 384 שם. שם התיק המקורי:

באותה המתכונת של המסמך לעיל. במסמך המקורי, מתאריך 6/9/1943 ונכון ליום 5/9/1943, מופיע פירוט של הנפגעים בחתכים הבאים: חללים בקרב, חללים מפציעות, פצועים, נעדרים, שבויים, חללים בשבי וחללים בשירות. זאת בחלוקה לנפגעים עבריים ונפגעים ערבים. **במסמך המקורי המלא שציין גלבר מופיע פירוט החללים היהודים כדלקמן: בקרב-39, מפציעות-8, בשבי-12, מתאונות בשדה-10, חללים בשירות רגיל ומתאונות-89.**

על פי המסמך המקורי, נכון לתאריך 5/9/1943, תועדו בצבא הבריטי בזירות השונות בסך הכל 158 חללים יהודים, מהם 12 נהרגו בעת שביים. מספר השבויים היהודים עמד על 1,514 ומספר הנעדרים העבריים עמד על 169. יש לציין שמניין השבויים איננו כולל את מספר השבויים שהצליחו לברוח מהשבי וחזרו לשירות עד לתאריך המסמך.

מספר השבויים שצוין בדיווח הסטטיסטי (1,514), התייחס למספר השבויים שהיו בידי האויב נכון לעת הכנתו (5/9/1943), ולא למספר השבויים המצטבר שנפלו בידי האויב מפרוץ המלחמה. כך למשל, בדיווח סטטיסטי מוקדם יותר מיום 18/5/1943 ונכון ליום 16/5/1943, מספר השבויים היה גבוה יותר ועמד על 1,522. **לו בוצעה ספירה מצטברת של הבורחים בהצלחה מהשבי, היה מתברר כי למעלה מ-1,700 חיילים עבריים נפלו בשבי האויב במהלך המלחמה.**

בדיווח סטטיסטי שוטף מוקדם יותר של הפיקוד הבריטי, מיום 18/5/1943 ונכון ליום 16/5/1943, נמצא כי מספר החללים העבריים עמד על 122, ומספר החיילים העבריים הנעדרים עמד על 108.38¹⁰⁸ שבוע מאוחר יותר, בדיווח מיום 25/5/1943 ונכון ליום 23/5/1943, עמדה הרשימה על 125 חללים עבריים ועל 187 חיילים נעדרים עבריים. **מדיווחי הפיקוד הבריטי עולה, שבחודש מאי 1943, במהלך שבוע אחד (מיום 16/5/1943 ועד יום 23/5/1943), מספר החללים העבריים עלה ב-3 חללים בלבד, ומנגד מצבת הנעדרים העבריים "קפצה" ב-149 נעדרים!**¹⁰⁹

- **ניתוח הדיווחים הסטטיסטיים הבריטים ממאי 1943, אודות הנפגעים הארצישראליים מכלל הזירות**
העלייה החדה במספר הנעדרים העבריים מ-38 ל-187, בדיווח מיום 25/5/1943 לעומת מספרם בדיווח מיום 18/5/1943, מוסברת על ידי הוספתם של 138 נעדרים עבריים מיחידת ההובלה 462 (General Transport, RASC), שהיו על גבי סיפון האונייה "ארניפורה" (Erinpora) שטובעה בתאריך 1/5/1943 בים התיכון בדרכה למלטה. בידיעה בעיתון ארצישראלי *The Palestine Post*, מיום 1/6/1943, נכתב בכותרת משנה לידיעה (בתרגום חופשי): **"סבורים ש-138 חיילים יהודים טבעו"**.¹¹⁰ חלל יהודי נוסף באסון, הוא החייל מסורי (דוכן) יהושע, שנמשה מהמים, אך מת מאוחר יותר מפצעיו ביום 10/5/1941 ונקבר בבנגזי בלוב.

על מספר הטובעים באסון דווח בצינורות הדיווח המקובלים של הפיקוד הבריטי ומסוף חודש מאי 1943 הם נכללו בדו"חות הסטטיסטיים במניין כלל הנעדרים, בו לא הייתה הפרדה בין היחידות והזירות השונות. זאת כמשתקף בדיווח מיום 5/9/1943 (תאריך הדיווח במסמך המקורי אליו מתייחס גלבר בספרו¹¹¹), שבו נכללו 138 מחללי האונייה "ארניפורה" ברשימת 169 הנעדרים היהודים מכלל הזירות.

בעיבוד מחודש של כלל הנתונים הכלולים במסמך הסטטיסטי אליו מתייחס גלבר, עולה כי נכון לתאריך 5/9/1943, תועדו בצבא הבריטי בזירות השונות בסך הכל 286 חללים יהודים, מהם 12 נהרגו בעת שביים, מספר השבויים היהודים עמד על 1,514 ומספר הנעדרים היהודים עמד על 31. יש לציין, כי מניין השבויים במסמך זה אינו כולל את מספר השבויים שהצליחו לברוח מהשבי וחזרו עד לתאריך המסמך לשירות. אין בדיווחים הסטטיסטיים נתון אודות המספר המצטבר של החיילים שנפלו בשבי בזירות הלחימה השונות.

- **פתרון סוגיית מספרם הגבוה של החללים והנעדרים בקרבות ביוון ובכרתים**
ניתוח המידע במסמכים הסטטיסטיים שאותרו בארכיון המדינה,¹¹² מסביר באופן חד-משמעי את פשר מספרם הגבוה של הנעדרים הארצישראליים היהודים ברישומי הפיקוד הבריטי החל מיום 25/5/1943 ואילך. עד כה, הסברה הרווחת אך המוטעית, הייתה כי אלו נעדרים כתוצאה מהקרבות ביוון ובכרתים שהתחוללו באפריל-מאי 1941 ומאירועים בשבי שלאחריהם. בפועל, מצבת הנפגעים התייחסה לכלל הזירות השונות והמספר הגבוה של הנעדרים, נבע מהגדרתם של 138 מחללי אסון האונייה "ארניפורה" על ידי הצבא הבריטי כנעדרים ולא כחללים. חיילים אלה טבעו בים התיכון בתאריך

PALESTINIAN & BRITISH INTERNEES & P.O.W's IN ENEMY & ENEMY OCCUPIED TERRITORIES;
STATISTICS OF KILLED & MISSING.

108 שם, עמ' 183.

109 שם, עמ' 189.

110 רשימת נפגעים מס' 35, "Palestine Casualty List : No.35", עיתון *The Palestine Post*, 1 ביוני 1943, עמ' 3.

111 גלבר, *תולדות ההתנדבות*, כרך ד', עמ' 160 והערה 164.

112 ארכיון המדינה, תיק, D/95/41.

1/5/1943 ומכיון שגופותיהם לא אותרו, הגדרתם כנעדרים נותרה בעינה עד לסיום המלחמה. לאחר הקמת המדינה הוכרזו נעדרי האונייה "ארינפורה" שטבעו בים, כחללים שמקום קבורתם לא נודע (מקל"ן).¹¹³

על כן, כאשר מעיינים כיום במסמכים סטטיסטיים של הפיקוד הבריטי, אודות מספר הנפגעים הארצישראליים יהודים וערבים, יש לזכור כי החל מיום 25/5/1943 מספר הנעדרים היהודים כולל גם 138 נעדרים מחללי האונייה "ארינפורה", אשר אינם מדווחים במסמכים הללו כחללים. שמם ומספרם האישי של כמעט כל טבועי האונייה "ארינפורה" פורסם לראשונה בעיתונות ביום 1/6/1943 והם מונצחים כיום במקומות רבים בישראל (אנדרטאות, רחובות וכו').¹¹⁴

הממצאים המעודכנים שמים קץ לתהיות רבות-השנים אודות מספרם הגבוה של הנעדרים בקרבות ביוון ובכרתים ששמן וגורלם לא נודעו. זאת, משום שבניגוד להערכה שרווחה עד לאחרונה, ולפיה בספטמבר 1943 מספרם עמד על 169.¹¹⁵ כיום, מספר הנעדרים אשר שמם ידוע אך גורלם לא נודע, נמוך מעשרה.¹¹⁶

• מספר הנפגעים ביוון ובכרתים - הערכות קיימות והערכות מעודכנות אל מול מספר הנפגעים המאותר

בטבלה שלהלן מוצגות הערכות קודמות והערכות מעודכנות של מספר החיילים הארצישראליים שהגיעו ליוון ונפלו בשבי או נפלו חלל. אל מול מספר החיילים שהגיעו ליוון ואותרו שבשמן ובמספרם האישי (הנתונים נכונים לאפריל 2023).¹¹⁷

ממצאי מחקרו של שקד				נפגעים ביוון וכרתים לפי הערכות קיימות (גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך א', עמ' 369, כרך ד', עמ' 159-160).		חיל/יחידה
נפגעים ביוון ובכרתים ובמספרם האישי		נפגעים ביוון ובכרתים לפי הערכה מעודכנת		ערבים	יהודים	לאום
ערבים	יהודים	ערבים	יהודים	ערבים	יהודים	נפלו בשבי בזירות יוון וכרתים
429 מהם 27 בכרתים	1,670 מהם 170 בכרתים	470	1,680 מהם 175 בכרתים	לפחות 421	1,514	מתוכם, ברחו בהצלחה מהשבי
	166				147	חללים כתוצאה מהלחימה בזירות יוון וכרתים
18	88, מהם 19 בקרב, 69 בשבי ובעטיו, מאלה 24 בשבי ביוון				קרוב ל-200	שבויים ונעדרים שלא אותרו כפדויי שבי
10	6				169	

טבלה 2: מספר החיילים הארצישראליים נפלו בשבי או המוגדרים כנעדרים במערכות יוון (אפריל 1941) וכרתים (מאי 1941), ומספר החיילים שנפלו בשבי או ואותרו שבשמן ובמספרם האישי (הנתונים נכונים לאפריל 2023).

- סוף נספח א' -

¹¹³ לוחמה יהודית במלחמת העולם השנייה-גליון ב', מאמרו של שקד, שם, עמ' 130-134.

¹¹⁴ רשימת נפגעים מס' 35, "Palestine Casualty List : No.35", עיתון The Palestine Post, 1 ביוני 1943, עמ' 3.

¹¹⁵ גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך ד', עמ' 160 והערה 164.

¹¹⁶ לוחמה יהודית במלחמת העולם השנייה-גליון ב', מאמרו של שקד, שם, עמ' 137, שם בטבלה, שבויים ונעדרים שלא אותרו כפדויי שבי.

¹¹⁷ לוחמה יהודית במלחמת העולם השנייה-גליון ב', מאמרו של שקד, שם, טבלה נפגעים, עמ' 137,

יחידות החפרים העבריות והערביות - מיקומן ופעילותן על ציר הזמן

[illegible]

זאת:

- [illegible]

**טקס חגיגי
לציון גמר פעילות
הפלוגה**

פירוק הפלוגה

החלטה על פירוק הפלוגה

קפריסין

10

אפריקה

אירופה

ארץ ישראל וירדן

גיוס והקמה

פלוגה
ערביות
מלאה

**פלוגה מעורבת
רוב יהודי
ומיעוט ערבי**

פלוּגה
יהודית
מלאה

מפתח צבעים: